

OCJENE I PRIKAZI

Mary Beard, *SPQR: Povijest starog Rima*, s engleskoga preveo Ivan Ott, Školska knjiga, Zagreb 2017, 549 str.

Winifred Mary Beard (rođena 1. 1. 1955) profesorica je klasičnih studija na Sveučilištu u Cambridgeu. Također je redovit autor u nizu časopisa, književnih suplemenata, kao i autorica bloga. Njena elokventnost i pristupačnost, kao i često kontroverzno tumačenje njenih izjava, učinili su ju vjerojatno najpoznatijom (živućom) britanskom stručnjakinjom za stari Rim. Ova knjiga kulminacija je skupljenog iskustva tijekom desetljeća uspješne karijere: premda opsežnija od nekih enciklopedija, bez sumnje predstavlja samo manji dio autoričinog znanja, pažljivo probranog i sažetog unutar trinaest većih poglavlja dodatno podijeljenih u manje cjeline.

Prvo poglavlje, *Ciceronov zvjezdani trenutak*, počinje pitanjem nad kojim su se mnogi povjesničari zamislili; što je bilo tako posebno oko tog malog grada? Odgovor neće doći tijekom ovog poglavlja, iako se samo pitanje provlači kroz većinu knjige. Umjesto toga, slijedi nam detaljna analiza Katilinine urote i njene važnosti u oblikovanju Rima. Velika pažnja posvećena je analizi izvora, heuristici i metodologiji. Autorica pritom koristi riječi kao što su „revolucija“, „terorizam“ i „državna sigurnost“. Njena je namjera pregledati sve strane (i bridove) medalje i prikazati Katilinu u svim svjetlima – od terorista do revolucionara, i sve nijanse između, predstavljene od najviše do najmanje izglednog. Većina izvora na koje se poglavlje oslanja su Ciceronova pisma; kao i mnogi antičari suočeni s njegovim samoslužućim stilom pisanja, profesorica Beard uživa u tome da se nježno ruga visokom mišljenju koje imao o sebi.

Premda se mitski počeci Rima čine logičnom polazišnom točkom za sintezu o rimskoj povijesti, njima se bavi drugo poglavlje, *Na početku*. Čitatelj je podsjećen na priču o Romulu i Remu i suočen sa time koliko je svaki element te priče u stvari bizaran i koliko je bitno razumjeti taj mit da bismo razumjeli kako su Rimljani vidjeli sebe. Cijelo poglavlje je kompleksna i isprepletena analiza raznih elemenata mitologije. Na primjer, otmica Sabinjanki je mit koji uključuje teme seksa, silovanja i braka. Poznajući tu priču, profesorica Beard niže načine kako ju možemo interpretirati. Je li to priča o definiciji braka drastično različitoj od naše? Radi li se o ratnom plijenu, pitanju nužde ili možda samo o tome da je u tome periodu i regiji vjerski festival bio dobro mjesto za upoznavanje djevojaka? Također, nadovezuje to na jednako kompleksno pitanje rimske inkluzivnosti i multikulturalnosti. Jedna stvar koja je posebno naglašena jest da su se Rimljani uvijek vidjeli kao Romulovi sljedbenici; što je istodobno značilo potomci samog boga rata, i potomci bratoubilačke protuhe. Ne zaboravlja ni dozu zdravog skepticizma koju su sami Rimljani, ili barem rimski pisci, osjećali prema vlastitoj mitologiji. Ovo poglavlje primarno se bavi odnosom povijesti i mita u rimskom svijetu, stoga završava s rimskim pokušajima da sinkroniziraju svoje mitove u neki oblik povijesne kronologije, pogotovo s dotada već razvijenom civilizacijom Grka i njihovim četverogodišnjim olimpijskim ciklusima. Autorica nam istodobno demonstrira kako koncept Rima nastaje u glavama njegovih stanovnika – Romul je vjerojatno nazvan po Rimu jer je bio konstrukt; stereotipni „gospodin Roma“. Uz njega se spominju i drugi, manje poznati mitovi (kao što je verzija u kojoj je Rim osnovao Rom, Odisejev sin po čarobnici Kirki). Dosta je prostora posvećeno Eneji i međudnosu dva naizgled suprotstavljena mita o osnivanju. Sve u svemu, profesorica Beard nam vješto ilustrira koliko su „Rim“ i „Rimljani“ oduvijek bili etnički šarolik koncept. Na kraju, spominje se i arheologija ovog perioda, koja naravno otkriva puno o tadašnjem Rimu, iako nam na kraju ostaje slika Rima kao agresivno prosječnog bronzanodobnog grada.

Treće poglavlje, naslovljeno *Rimski kraljevi*, bavi se njihovom povijesnošću i ulogom u kasnijem identitetu Rima. Prema profesorici Beard, njihove persone su dobrim dijelom projekcija prioriteta, nada i strahova kasnijih generacija, na što se nadovezuje analizom toga koliko su Rimljani i povjesničari krivi za spektakularne ideje o grandioznosti ranog Rima. Poanta je najlakše vidljiva ako parafraziramo samu autoricu: ljudi pišu o „vanjskoj politici“ u 6. i 7. stoljeću prije Krista i pritom zaboravljaju da su tadašnji kraljevi Rima vladali s nekoliko brežuljaka blatnijavih koliba i da su sve njihove herojske bitke vođene unutar dvanaest milja od njih. Čak i riječ kralj čini se pretjerano pompoznom kada se priča o tim rimskim poglavcima, dobrim dijelom imigrantima iz Etrurije ili grčkim izbjeglicama, od kojih su samo dva umrla u krevetu. Autoricica se dotiče i nevjerojatno zapetljanog međuodnosa Rima i Etruščana, ali tijekom ovog poglavlja uglavnom nam pokušava objasniti ustroj ranog Rima kroz arhitekturu i urbanizaciju, kao i seksualnu politiku vidljivu iz mitova. Na kraju također povlači paralelu između rimske i američke upotrebe termina „sloboda“.

Jedno od najzanimljivijih poglavlja je četvrto, sardonično nazvano *Veliki skok naprijed*, koje se bavi procesom prijelaza iz kraljevstva u republiku – procesu o kojem znamo razmjerno puno, ali ustvari malo razumijemo. Kao što profesorica Beard ističe, najraniji spomen termina „konzul“ potječe iz razdoblja od oko dva stoljeća *nakon* navodnog pada monarhije. Tekst nas opet vraća na često pitanje: po čemu su Rimljani bili posebni. Što god to bilo – a profesorica Beard nudi niz teorija, činjenica, argumenata i protuargumenata – odlučna promjena u karakteru Rima dogodila se u 4. st. pr. Kr. i postavila uzorak rimske politike (unutarnje i vanjske) koji će se održati stoljećima. Arheologija potvrđuje da netom prije, u ranoj Republici petog stoljeća prije Krista, Rim nije prosperirao. Uskoro dolazi do mnogih promjena, kao što je kodificiranje običajnog prava i društvene hijerarhije (od kojih su mnogi navedeni primjeri šarmantno „modernog“ tipa, kao što su pravni odgovori na probleme sa susjedovim voćkama čije grane ulaze u tuđe dvorište). Status plebejaca i njihovog postupnog zadobivanja prava inače rezerviranih za patricije ispričano je kroz kompleksan odnos ranih rimskih zakona (barem onih koji su nam poznati) i mitova. Ovo poglavlje je, kao i svako, podijeljeno u niz potpoglavlja, manjih eseja s vlastitim naslovima; neki od njih trebaju biti posebno spomenuti zbog osobito zabavnog ili informativnog karaktera. *Vanjski svijet: Veji i Rim* isplati se pročitati svakom istraživaču antičkih izvora, posebice onima koji tek počinju, makar samo zbog autoričinog nježnog izrugivanja pompoznosti rimskih autora, pogotovo (u izvorima) „dvadesetogodišnjoj“ opsadi Veja i njenim paralelama s Trojanskim ratom koje su rimski pisci voljeli stvarati. *Rimljani protiv Aleksandra Velikog* je pokušaj da se shvati kako su Rimljani postali toliko militantno i imperijalističko (mada još ne imperijalno) društvo. Poseban je osvrt dan Latinskom ratu – koji je Rim vodio protiv pobunjenih „saveznika“ – i tome je li redefiniranje rimskog građanstva koje mu je slijedilo bila nagrada ili kazna. *Ekspanzija, vojnici i građani* počinje tvrdnjom da, usprkos tome što je rimsko društvo postavljalo, po našim standardima, neugodno visok fokus na uspješnost u borbi, Rimljani ustvari nisu bili ništa više ratoboran narod od njihovih susjeda; pitanje koje se samo nameće je otkuda onda dolazi njihova poslovična učinkovitost u ratu. Ovo je poglavlje vrlo sažeta analiza toga što su razni rimski „savezi“ zbilja predstavljali i u njemu se elaborira kako su bili ključ rimskog uspjeha te primarni izvor ljudstva zbog kojeg je Rim mogao izgubiti mnoge bitke, ali svejedno na kraju dobiti rat, bar u Italiji. Lekcije koje se odavde mogu ponijeti su u svakom slučaju one o fleksibilnosti termina „rimsko“. Profesorica Beard također ističe da je znatan aspekt rimskog genija bio posljedica improvizacije koja je povremeno proizvela iznenađujuće produktivne rezultate. Zadnji dio poglavlja su *Uzroci i objašnjenja*, koji se bave rimskim prijelazom na više meritokratsko društvo

i pojačano uključivanje plebejaca u državni aparat – potrebe organizacije i logistike njihove sve veće ekspanzije dovode do modernizacije arhaičnih aspekata društva i stvaranja temelja države. U određenoj mjeri Rimljani su bili žrtve vlastitog uspjeha, jer su odjednom morali izaći na kraj s problemima koji bi njihovim bliskim precima bili neshvatljivi; na primjer, u odnosu na njihova ranija čarkanja, sada su morali smisliti kako nahraniti vojsku koja je mogla narasti do broja od 16.000 ljudi.

Peto poglavlje, *Širenje rimskog svijeta*, počinje pregledom svojevrsne vremenske linije „53 godine“ u kojima je Rim osvojio svijet. Međuodnos Rima s ratom i ratovanjem je malo dublje istražen, kao i problemi koji dolaze s tolikim uspjehom. Nimalo iznenađujuće onima kojima su poznati interesi profesorice Beard, dosta prostora posvećeno je zamućivanju granice toga što je ustvari „rimsko“ sada kada Rim pokriva čitav Mediteran. U ovom poglavlju treba izdvojiti esej *Polibije o rimskoj politici*. Polibijeva djela, opisana kao najstariji sačuvan primjer komparativne političke antropologije, upotrijebljena su za analizu rimskog političkog aparata, njegove uloge u rimskim osvajanjima te njegove kompleksne uloge u široj politici helenističkog svijeta. U njemu se odlično objašnjava što je koncept „carstva“ bio za Rimljane i kako se s vremenom mijenjao. Slično tome, manji esej *Djelotvornost imperija* bavi se raznim problemima koji pritom nastaju, kao i raznim *ad hoc* rješenjima. Slika koju nam ostavlja je slika jednog carstva koje je bilo više neuredno i eklektično nego što je obično prikazano. Na to se nadovezuje esej *Kako biti Rimljanin*, u osnovi niz priča o rimskom propagiranju inkluzivnosti.

Šesto je poglavlje *Nova politika*. Počinje pričom o uništenjima Kartage i Korinta te ukazivanjem na nastanak trendova koji će kasnije dovesti do pada republikanskog ustroja, u odlomku prikladno naslovljenom *Razaranje*. Kako i zašto je započela era građanskih ratova opisano je u poglavlju *Ostaviština Romula i Rema?* Autorica nas vodi kroz eskalaciju takvih sukoba od Sule do Spartaka, sve do potajnog osnivanja Prvog trijumvirata i mafijaškog načina na koji je provodio svoj utjecaj u Rimu. Nakon toga slijede glave o Tiberiju i Gaju Grakhu, koje su fascinantan pogled u unutarnju rimsku politiku. Prikazana nam je skala rimske organizacije, koja je bila bez presedana (barem na Mediteranu). Kao kontrapunkt tome, upoznati smo s ponekad vrlo banalnim načinom na koji je rimska uprava funkcionirala – znatan dio novih zakona i radikalnih političkih poteza bio je zamaskiran kao povratak neke drevne tradicije i njeno poštovanje. U drugim glavama bavi se problemima pravne definicije građanstva te dihotomijom Rimljana i Talijana. Dotiče se i specifične problematike tzv. Savezničkog rata; jednog od najkrvavijih, ali i najzagonetnijih sukoba u povijesti. Riječima same autorice: „Jesu li htjeli *unutra* ili *van*?“. Slično tome secirala je mitove i činjenice o Suli i Spartaku. Poglavlje završava kratkim nizom anegdota nazvanim *Obični životi*, u kojem se čitatelj može upoznati s nekim fascinantnim sličnostima i različitostima naše i rimske svakodnevnice. Rimljani su primjerice imali *stand-up* komičare. Također su imali masacre u kazalištima.

Sedmo poglavlje je *Na putu do carstva*. Spomenuti izazovi administriranja ekspanzije dalje su predstavljeni kroz (polumitsku) Ciceronovu parnicu protiv korumpiranog rimskog guvernera Vera. Kroz nastavak poglavlja razložen je i međuodnos onih koji u Rimu upravljaju i onih kojima se upravlja. Slika rane rimske vladavine koju nam Mary Beard oslikava u pravilu varira između zanemarivanja i okrutne eksploatacije; većina rimskih administratora djeluje krajnje neodgovorno. S druge strane, prikazuje nam se i nastajanje sofisticiranog pravnog sustava koji izlazi na kraj s tim problemima. Poseban odjeljak, *Senatori na udaru*, posvećen je upravo raznim pravnim privilegijama viših slojeva, što se zgodno nadovezuje s *Rim je na prodaju* u kojem nam je pružena analiza toga kako su mito i korupcija u Senatu funkcionirali, zajedno sa spomenom Marijanskih

reformi i usponom autokrata. Nakon toga, dva su odlomka posvećena Pompeju – njegovom usponu i padu – ali i raznim elementima carinstva koji su mu za života dani, prikazujući ga kao neku vrstu protoimperatora. Slijedi *Tročlana banda*, odjeljak koji na prilično eklektičan način vrluda po raznim akcijama, reakcijama i posljedicama politike u zadnjoj polovici stoljeća prije Krista. Prikazan nam je jedan period Rima u kojem su mnoge stvari „posao kao inače“ mada se glavne tradicije i metode republikanskog Rima polako dezintegriraju – ustvari je vrlo slikovit opis toga kako je rimska ideja demokracije konačno rastavljena iznutra i kako je postupno sva moć oduzeta Senatu. Nakon toga opisan je početak građanskog rata; premda je često prikazan kao sukob autokrata i republikanaca, profesorica Beard argumentira da se radilo samo o sukobu rivala za cara. Slično tome, čitatelj je podsjećen da to Rimljanima nije ni približno prvi građanski rat – samo prvi koji je zahvatio tada poznati svijet. Poglavlje završava s dijelom *Martovske ide*, koji je uglavnom priča o atentatu na Cezara, pogotovo o aspektima atentata koji su imali moralnu i tradicionalnu ulogu u rimskom društvu, ali također i pregled niza reformi koje je Cezar uveo; na primjer, golemi značaj prvog preciznog kalendara.

Povijest svakodnevnog života je nešto čega se djelo dotiče u osmom poglavlju, *Kod kuće*. Uvodni dio bavi se izvorima i temama koje u njima prevladavaju (nimalo iznenađujuće, onima iz viših slojeva). Ovo fascinantno poglavlje pokriva širok niz tema, od kojih ćemo izdvojiti nekoliko. *Supruzi i supruge* bavi se konceptom braka u rimskoj eri. Dobrim dijelom istražuje položaj žena te njihovu relativnu slobodu s obzirom na kompleksan odnos tradicije, zakona i prakse. Kao što je često slučaj s cijelom knjigom, Ciceronova epistolarna ostavština je opet primarno sredstvo kojim nam se približava ova tematika. Također, čitatelju predstavlja pokoji zanimljivi detalj; na primjer, kada je Ciceron u svojim šezdesetima oženio petnaestogodišnjakinju, mnogi su to smatrali krajnje neukusnim. *Rođenje, smrt i žalost* bavi se točno time što naslov kaže, i kroz niz primjera ilustrira razlike, ali i sličnosti u pristupanju navedenome između nas i Rimljana. *Novac je bitan* pokazuje nam cijene arhitekture i dekora interijera, nečeg što je često prva asocijacija na Rim tijekom vrhunca slave. Na to se nadovezuje kompleksno pitanje toga otkuda rimski novac ustvari dolazi i kako cirkulira, s obzirom na to da viši slojevi često vrše transakcije koje bi u gotovini zahtijevale milijune kovanica. *Vlasništvo nad ljudima* bavi se mnogim nijansama i definicijama rimskog robovlasništva. Poglavlje završava odjeljkom *Prema novoj povijesti – carskoj* koje ustvari služi kao uvodni dio sljedećeg poglavlja. U njemu profesorica Beard predstavlja povijest imperijalnog Rima kao jedan monolitni blok historiografije; u njemu opravdava to što njeno djelo izostavlja većinu carskog perioda rimske povijesti, koristeći njenu relativnu političku stabilnost i male društvene promjene kao razlog te elaborira zašto bi radije taj prostor posvetila transformaciji republike u carstvo.

Deveto je poglavlje naslovljeno *Augustove preobrazbe*. Počinje pričom o Cezarovom ubojstvu, njegovim političkim posljedicama za velike igrače i Rim te iznenadnim kompliciranjem svačijih planova pojavom mladića koji sebe predstavlja kao Cezarovog legalnog i moralnog nasljednika. Kroz priču nas opet vode Ciceronova pisma; do ovog dijela u knjizi čitatelj s Ciceronom već razvija gotovo intiman odnos ili, u najmanju ruku, shvaća prijateljsku familijarnost profesorice Beard s njime. Dobar dio poglavlja posvećen je samom građanskom ratu i tome što ustvari pouzdano znamo o kaosu koji je trajao deset godina prije nego je August izašao iz njega kao pobjednik. Ukratko, bavi se vojnicima, civilima, opsadama, Antonijem i Kleopatrom te završava Oktavijanovim trijumfom – pobjedničkom paradom u kojoj se Oktavijan *de facto* okrunio, usprkos činjenici da Rim tehnički nema, ne treba i ne želi kralja. Također smo počašćeni iznenađujuće humorističnom analizom izvora, s obzirom na mrku temu. *Zagonetka August* bavi

se njegovom osobnošću, tj. pokušava rasplesti kako je jedan brutalni gospodar rata i provoditelj političkih čistki u kolektivnoj svijesti postao *augustus*. Na kraju, čitatelj je siguran samo da je „stari reptil“, kako ga profesorica Beard zove, bio jednako tajanstven kao sfinga koju je odbačio kao svoj pečat. Nadalje, ovo poglavlje nam pruža analizu *Res Gestae*, kao nacrt vladavine za svakog cara koji je uslijedio, te detaljnu analizu mehanizma vladavine koju je August izgradio. Prema profesorici Beard, od dodjeljivanja titula do kiparstva, sve je barem djelomično bilo usmjereno tome da spriječi da netko na vlast dođe istim metodama kao i August (samovoljom, brutalnošću i privatnom vojskom). Slično tome, autoričina je tvrdnja da je snaga reformi koje August uvodi dio razloga zašto je povijest Rima tijekom careva manje kompleksno poglavlje. Poglavlje završava pregledom problema koje je Augustova vladavina imala – iako naizgled čvrsta, bila je ustvari tranzicijski period izumljenih tradicija koja je povremena bila na klimavim nogama; Augustova kćer Julija, fascinantna ličnost sama po sebi, odigrala je znatnu ulogu u tome da destabilizira očevu situaciju. Slično tome, prikazano nam je kako je poslije Augustove smrti uređena relativno bešavna tranzicija vladavine na Tiberija, mada nam se isto tako postavlja pitanje kako to da je Augustov nasljednik bio sin njegovog neprijatelja?

Imperijalni Rim je glavna tema poglavlja *Četrnaest careva*. Nakon uvoda o historiografskoj podlozi, prelazi na Kaligulinu vladavinu i promjene do kojih tijekom nje dolazi u odnosu na relativno nedavan period republike. Naglašeno je da ni dan-danas ne znamo je li Kaligula ubijen zato što je bio čudovište ili je učinjen čudovištem zato što je ubijen; popularna percepcija njegove vladavine je uglavnom proizvod rimske propagande. Dalje se postavlja pitanje koja je razlika između dobrih i loših careva – prema profesorici Beard, sličniji su jedni drugima nego se misli, što nam otkrivaju rimske definicije „dobrog“ i „lošeg“. Ubijeni carevi su demonizirani, dok su oni koji su poživjeli dovoljno dugo uglavnom zapamćeni sa sličnim setom komplimenata (dobročudni, posvećeni Rimu, nisu pompozni i sl). Usput pratimo i razne promjene u mehanizmima moći s republike u carstvo te možemo uočiti niz paralela između današnjih ideja o administraciji. Nasljeđivanje je također zasebno problematizirano. Autorica ističe da je vladavina Rimom za vladara u pravilu stabilna – proces nasljeđivanja nije ni najmanje. Između ostaloga, nije bilo nikakvih zakona ili garancije da će prvi sin biti nasljednik ili nečeg sličnog. Kako su Rimljani izlazili na kraj s tim problemom? Prema profesorici Beard, neuspješno. Također, dotiče se i uloge senatora u toj čudnoj klackalici moći. Poglavlje završava nastankom, ili uvozom, ovisno o tome kako to tko shvaća, fenomena divinizacije careva, kao i toga koliko je to tko ozbiljno (ili neozbiljno) shvaćao.

Jedanaesto poglavlje, *Neki imaju, neki nemaju*, bavi se razlikama između bogatih i siromašnih Rimljana, ali izdvaja i sličnosti koje dijele. Autorica ističe određene probleme s kojima se pritom susrećemo – najbolje smo upoznati s urbanom populacijom. Drugi bitan problem je to što oni koji nemaju ništa ostavljaju malo tragova u arheologiji osim neoznačenih grobova (to da su većini povijesnih izvora nezanimljivi ne treba ni spomenuti). Prema profesorici Beard, život jednog britanskog seljaka jedva da se promijenio od željeznog doba do duboko u srednji vijek; dobrim dijelom to je točno i za većinu od 50 milijuna stanovnika Carstva. Drastične razlike između slojeva dalje su nam ilustrirane kroz priču o radu milenij i pol prije nego smo izumili koncept djetinjstva. Prema profesorici Beard, njihova profesija bila je najveći dio identiteta prosječnih Rimljana (pri čemu navodi neke vrlo zanimljive primjere). Usto, objašnjava i nastanak rimskih kolegija. U odjeljku *Kultura krčme* doznajemo o raširenosti kockanja i kontrole nad njom, zajedno s nekim drugim konceptima koji se čine čudnim modernoj perspektivi; na primjer činjenici da su bogati Rimljani jeli kod kuće, siromašni vani. Prema kraju poglavlja, spuštamo se sve niže

po stupovima društva, sve do samog dna nastanjenog robovima i krajnje siromašnima, te nam je predstavljena pravda u rimskom društvu, odnosno njezin nedostatak.

Dvanaesto poglavlje je *Rim zvan Rima*, u kojoj dolazi do prvog spomena širenja kršćanstva u ovoj knjizi, te toga što su suvremenici poput Plinija Mlađeg i Trajana mislili o tome. Također nam je predstavljena metodika upravljanja carstvom i toga kako u provincijama postupno prelazimo iz osvajanja i pacifikacije u upravljanje i oporezivanje, pogotovo zahvaljujući vojsci i „romaniziranju“ lokalnih elita. Interesantna je opaska o samim granicama Carstva i tome kako se postupno pretvaraju u sve više fiksne linije, a manje apstraktne zone rimske kontrole – prema profesoricu Beard, ključan trenutak preokreta bila je katastrofa u Teutoburškoj šumi. Što se romanizacije tiče, predstavljene su nam razne interpretacije „rinskoga“, od Brita u togama ili keltskih vinograda na jugu Francuske do Plutarhových djela u kojima slavi Rim ali ih cijelo vrijeme podsjeća da su to Grci napravili prvi. Također čujemo i o pobunama protiv rimske vlasti, od Judeje do Britanije; profesorica Beard ističe da su vođe pobune u pravilu lokalne elite koje su netom prije bile bliske Rimu. Slobodno kretanje robe i novca je također nešto što je ovdje obrađeno, kroz niz primjera za oboje – isto tako je obrađeno i slobodno kretanje ljudi, jedna od autoričinih omiljenih tema. To usput pruža kontekst odjeljku o mutnim početcima kršćanstva i korijenu njegovih sukoba s Carstvom. Prema profesoricu Beard, velika ironija njihovog međudnosa je bila u tome da je ujedinjeni svijet Carstva znatno doprinio širenju jedine religije koju je Carstvo pokušalo zatrti. Posebni odjeljak bavi se pitanjem tko je, ustvari, Rimljanin; status koji se u pravilu definira rimskim državljanstvom. Stoga nas profesorica Beard upoznaje s raznim prednostima koje državljanstvo donosi, s posebnim naglaskom na rimsku inkluzivnost – mada pritom upozorava i da je njihova „sljepoća oko rase“ bila relativna stvar. Poglavlje završava odjeljkom o Gaju Juliju Zoli, izuzetnom pojedincu koji je služio Augustu i Cezaru prije njega, te onome što danas o njemu znamo.

Epilog knjige naslovljen je *Prvi rimski milenij*. U njemu nam se nudi pregled Karakaline neslavne karijere i njegovog poznatog edikta – vjerojatno još uvijek najmasovnije dodjele građanstva bilo gdje i bilo kad. Usprkos tome što je još u uvodnome poglavlju najavila da će knjiga završiti 212. godine, profesorica Beard nam na kraju ne nudi neku elaboraciju oko toga zašto je baš taj datum odabran; njena poanta je da se usprkos naizgled kolosalnom značaju tog događaja malošto zbilja promijenilo. Sličan je njen komentar i za Konstantina Velikog i kršćanstvo – stvari dugo vremena ostaju manje-više iste. Kao zaključak knjige ostavljeni smo sa sljedećom mišlju: ljudski rod više nema ništa za naučiti od Rimljana, ali još uvijek možemo puno naučiti iz interakcije s njihovom povijesti, njihovom prozom, poezijom i kulturom i tako dalje; imamo još puno za naučiti o Rimljanima i, tijekom tog procesa, o sebi samima.

Usprkos svojoj opsežnosti, *SPQR* je lako štivo za povjesničare, a to je možda najviše zbunjujuća kvaliteta ovog djela: za koga je ustvari napisano. Premda na prvi pogled djeluje kao udžbenik za fakultetsku razinu, to definitivno nije. Preporučiti ju nekome kao uvodnu točku u rimski svijet nije dobra ideja, stoga što profesorica Beard ipak podrazumijeva određeno predznanje kod čitatelja. S druge strane, usprkos tome što je začinjena nizom fascinantnih detalja, anegdota i minornih povijesnih ličnosti kojim nam oživljava svijet starog Rima, ova knjiga zbilja ne sadržava ništa novo za prosječnog povjesničara specijaliziranog za antički svijet. Većina poglavlja su uvod u neku problematiku, zajedno s natuknicama gdje bi mogli nastaviti istraživati i prema kojim se izvorima uputiti; je li to dobra ili loša stvar je odluka čitatelja. Teme u djelu nisu poredane kronološki (kao što smo svi navikli), iz razloga koji imaju smisla za narativni tok koji je profesorica Beard htjela poduzeti; s druge strane, ipak ponekad skakuće s teme na temu na način koji, mada

ne odnosi ništa od samog teksta, djeluje vrlo eklektično u knjizi ovog tipa. Čitatelj bi također trebao znati da je fokus knjige na rimskoj republici, pogotovo kasnom republikanskom periodu. Izostanak većine carskog perioda je obrazložen na više mjesta u djelu – usprkos tome, knjigu bi obogatilo da se njime bavi s više detalja. U ovom obliku sve poslije Augusta – ali prije Karakale – tek je usputno spomenuto. Knjiga sadrži samo natruhe kasne antike, što je u skladu sa širim trendovima historiografije, s obzirom da kasni antički period ima tendenciju biti zanemaren između specijalista za antiku i srednji vijek. U čisto proznom smislu, knjiga je užitek za čitanje, iako, ako ste čitali engleski original koji je izašao 2015, očito vam je da se u prijevodu nešto izgubilo. Ovo nije nipošto kritika prevoditelju, samo opaska na stil pisanja profesorice Beard, koji je gust aluzijama i igrama riječi koje je, nažalost, uglavnom nemoguće prenijeti u hrvatskom prijevodu. Na kraju odgovor na pitanje kome preporučiti ovu knjigu: idealno svojim prijateljima povjesničarima, pogotovo onima koji se ne bave primarno starim Rimom, jer je knjiga odličan način da im objasni zašto je nepresušan izvor fascinacije svima koji proučavaju staru povijest.

Andrija Banović

Slaven Bertoša, *Barban i mletački Loredani: Život u pokretu, ljudi i događaji*, Katedra Čakavskog sabora Pazin – Općina Barban – Državni arhiv u Pazinu – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pazin – Barban – Pula 2015, 319 str.

Na izmaku 2015, u suizdanju Katedre Čakavskog sabora Pazin, Općine Barban, Državnoga arhiva u Pazinu i Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, otisnuta je opsežna istraživačka studija Slavena Bertoše. S obzirom na dosadašnju razmjerno slabu istraženost barbansko-rakljskog područja, riječ je o prvoj znanstvenoj monografiji koja obiluje kolopletom zanemarenih, ali i sasvim novih potankosti o ovome teritoriju koji je nekoć u administrativnome smislu bio objedinjen u jednu cjelinu.

Unutar četrnaest poglavlja sabrani su rezultati minucioznoga istraživačkog rada na brojnim i raznolikim arhivskim izvorima, koji su obogaćeni pažljivo odabranim i kvalitetnim slikovnim materijalom nastalim na temelju autorovih terenskih obilazaka. U uvodnim razmatranjima (str. 7-9) podastire se sažet pregled povijesti Barbana, smještenoga na sjeveroistočnome dijelu Puljštine iznad doline rijeke Raše, kao i okolnoga prostora u kojemu su tragovi naseljenosti prisutni još u najstarije doba, o čemu svjedoči mnoštvo prapovijesnih lokaliteta, koji su – osim lokalnom žiteljstvu – nedovoljno poznati, stoga utiru put arheološkim istraživanjima.

Barban je u prošlosti bio poprištem sukoba između akvilejskih patrijarha, grofova Goričkih, Habsburgovaca i Mlečana. Usred Rata Cambraiske lige Barbanci dopijevaju pod zaštitu pontonih, a 1535. mletačka je Vlada donijela odluku o sjedinjenju Barbana i Raklja u jedinstven feudalni posjed, koji je na javnoj dražbi prodala venecijanskoj plemićkoj obitelji Loredan Da San Stefano te za upravitelja postavila svojega službenika s titulom kapetana. U njihovu je vlasništvo feud ostao sve do propasti Mletačke Republike 1797, a potom je Campoformijskim mirom nakratko pripao Austriji.

U prvom poglavlju (str. 11-29) iznose se crtice o podrijetlu ove glasovite obitelji, koja se dijelila na sicilijansku i mletačku lozu, čiji prvi spomen datira iz XI. stoljeća. Među članovima mletačke grane, koja je potjecala iz mjesta Bertinoro u blizini Cesene, izdvaja se niz uglednih ličnosti poput: duždeva, podestatâ, providurâ, knezova, prokuratorâ Sv. Marka, obnašateljâ raznih funkcija u državnim vijećima, vojnih i pomorskih zapovjednika, ali i crkvenih velikodostojnika,

pisaca i pravnikâ. S obzirom na njezinu iznimnu razgranatost, mnoštvo je podataka o ovoj obitelji zabilježeno i u arhivskim vrelima i u literaturi, pri čemu autor osobito ističe važnost bibliografija iz pera Emanuelea Antonija Cicogne, Girolama Soranze i Vittorija Spretija, rodoslovlja mletačkih patricija Marca Barbara, genealoškoga popisa plemićkih rodova Franza Schrödera, kao i onomastičkih i enciklopedijskih izdanja. Za Loredane veže se niz dramatičnih događaja iz razdoblja mletačko-osmanskih ratova, a napose su značajne „loredanske terminacije“ – pisane naredbe koje su od druge polovine XVI. do prve polovine XVIII. stoljeća donosili pojedini članovi obitelji. Iz njih izvire zanimljivosti o unutarnjemu ustrojstvu Barbansko-rakljanskog feuda – jedine istarske gospoštije koju se moglo naslijediti i u ženskoj lozi – a nastale su zbog potrebe lakšega komuniciranja između feudalnih gospodara koji su boravili u Veneciji te njihovih predstavnika u Istri.

U „Kratkome povijesnom pregledu uz osvrt na historiografiju“ (str. 30-38) prate se prilike u Barbanu od njegova najstarijega pisanog spomena do razvijenoga novovjekovlja. Njegov se postanak smješta u VI. stoljeće, kada su Istra i Dalmacija potpadale pod bizantsku vlast. Spominje se u dvjema ispravama, koje je objavio znameniti tršćanski povjesničar i arheolog Pietro Kandler, a potom i istarski svećenik i preporoditelj Luka Kirac. Radi se o ugovorima sklopljenima 1199, u kojima se definiraju obveze barbanskog župana Pribislava i predstavnika tamošnje zajednice Planje prema puljskomu grofu Engelbertu. Nakon učestaloga nizanja vladara, početkom XIII. stoljeća Barbanom su, zajedno s Rakljom, vladali akvilejski patrijarsi, no 1312. pod vlast grofova Goričkih dospijeva Rakalj, a osamnaest godina kasnije i Barban, čime se navedena mjesta uključuju u sastav Pazinske knežije, koja nakon izumiranja istarske grane spomenutih grofova prelazi u ruke Habsburgovaca. U prvim godinama XVI. stoljeća gospodarima Barbanu i Raklja postala je austrijska plemićka obitelj de Taxis, ali ubrzo dolaze pod okrilje mletačkih Loredana, koji su na barbansko-rakljanskom području imali vrhovnu vlast. O društvenome i gospodarskom stanju na tome teritoriju svjedoči Statut Barbansko-rakljanske gospoštije – svojevrsna zbirka pravnih propisa namijenjenih reguliranju upravljanja ovim feudom te uređivanju međusobnih odnosa gospodarâ i podložnikâ.

Spomenuti novovjekovni feudalni posjed bio je predmetom proučavanja nekolicine stručnjaka, među kojima valja istaknuti Camilla De Franceschija, Blanku Vučetić, Mirka Zjačića, Danila Klena, Dragutina Nežića i Miroslava Bertošu. Sedamdesetih godina prošloga stoljeća o Barbanu i Barbanštini objavljen je istoimeni zbornik radova, a dugi se niz godina ovim mikropodručjem bavi Slaven Bertoša. Zahvaljujući njegovim nastojanjima, od 2011. održava se godišnji znanstveni skup „Barban i Barbanština od prapovijesti do danas“ (u sklopu Memorijala Petra Stankovića) te se kontinuirano izdaje pripadajući zbornik naslova *Barbanski zapisi*, čijim je glavnim urednikom.

Slikovit opis barbanskoga krajobraza izvire iz obimnih horografskih djela novigradskoga biskupa Giacoma Filippa Tomasinja (*De Comentarj storici geografici della Provincia dell'Istria*) te tršćanskoga liječnika i pisca Prospera Petronija (*Memorie sacre e profane dell'Istria*). Osobito je dragocjena i ostavština čuvenoga Barbanca Josipa Antuna Batela – samoukoga povjesničara iz XIX. stoljeća, koji je u rodnome gradiću obnašao dužnost orguljaša zborne crkve, općinskoga pisara i blagajnika, kancelara zborne crkve, a naposljetku i općinskoga načelnika – koja se danas nalazi u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Slijedeći savjete poznatoga barbanskog kanonika i polihistora Petra Stankovića o prikupljanju pisane arhivske građe, prionuo je na pisanje *Barbansko-rakljanskih anala*. Batelova se iznimna zasluga očituje u njegovu

prijepisu u kojemu je očuvano pregršt vrijednih spisa iz nekadašnjega općinskog arhiva koji je izgorio, ali i iz crkvenoga ahiva u Barbanu.

Sastavnim su dijelom Batelove dokumentirane građe spisi o teritorijalnome i gospodarskome ustroju Barbansko-raklanske gospoštije u desetljećima njezina sutona (str. 39-49). Sadržani podaci ukazuju na postojanje devet četa, odnosno postrojbâ koje je Mletačka Republika organizirala s ciljem obrane toga područja. Iz popisa žitelja, stoke i gospodarskih objekata doznaje se da je na čitavome teritoriju bilo naseljeno više od 2000 ljudi, a dokumenti su popraćeni i ponekim kuriozitetima, poput onih o radu ondašnjih mlinova u Raškoj dolini. U samome Barbanu bilo je sjedište raznih državnih i javnih službenika, dok je seoskom zajednicom upravljao župan, uz pomoć svojega zamjenika – požupa.

Rezultate podrobne analize notarskih zapisa pohranjenih u Državnome arhivu u Pazinu, čijim je sastavljačem bio bilježnik Alessandro d'Eletti, autor je predstavio u idućemu poglavlju (str. 49. – 98.), poprativši ga priložima koji ilustriraju podastрте podatke. Obradio je izdvojene antroponime i toponime koji se odnose na barbanski kaštel i okolicu, koja je početkom XIX. stoljeća potpadala pod kotar Vodnjan. U razmotrenim je dokumentima na Barbanštini navedeno 51 naselje, a zabilježena su i mjesta izvan Istre (pokrajina Karnija i otok Silba). Iz predočenoga antroponimijaskoga korpusa uočava se dominacija hrvatskih prezimena, od kojih su mnoga ostala zastupljena do današnjih dana, a snažan hrvatski karakter pokazuje i toponimija ovoga podneblja.

„Crkvena prošlost Barbana i Raklja“ (str. 99-138) naslov je poglavlja u kojemu se donose popisi barbanskih župnika, arcipreta, kanonika i kapelana, kao i bratovština na objedinjenome barbansko-raklanskom teritoriju. Analizira se dokument iz 1738. o trajnim obvezama kaptola župne crkve sv. Nikole te zapis o kapelama na Barbanštini u kojima su kanonici imali obvezu služenja mise jedanput mjesečno. Iz obrađene građe izdvaja se i odluka vlasnice već spominjanoga feudalnog posjeda Cattarine Loredan Mocenigo iz 1773, kojom se propisuje iznos plaće svirača orgulja. Prilog poznavanju crkvene prošlosti pružaju sintetični pregledi povijesti i opisi unutrašnjega inventara crkava u samome Barbanu, ali i na njegovu širem području, koji su obogaćeni lijepim fotografskim prikazima.

Iz Batelove ostavštine, pored ostalih, izviru i dokumenti u kojima se ogledaju zanimljivosti iz prošlosti župne crkve sv. Nikole u Barbanu, podignute 1701. unutar zidina vlastelinskoga kaštela. Predmetom su autorove analize (str. 139-151) ugovor o obnovi orgulja iz druge polovine XVII. stoljeća, genealoški zapis o obitelji Petra Stankovića, isprava o imovini darovanoj kleriku Petru Družiću prilikom stjecanja naslova podđakona, ali i zaseban popis inventara župne crkve, koji nesumnjivo ukazuje na raznovrsnost vrijednoga sakralnog blaga. Uvid u crkveno-povijesnu tematiku svakako pružaju i dva važna povijesna izvora (str. 151-162). Prvi je ugovor iz 1668. o podizanju lože ispred crkve Gospe Snježne na Pisku – lokalitetu u novovjekovlju poznatome po solnim poljima i uzgajalištu riba. Druga se isprava odnosi na dopuštenje za gradnju crkve Majke Božje od Zdravlja u blizini naselja Hreljići. Zahtjev za njezinom izgradnjom feudalnomu gospodaru Antoniju Loredanu podnijeli su 1724. lokalni dužnosnici, zastupajući žiteljstvo južnih sela Barbanštine kako bi im se zbog povećе udaljenosti župne crkve olakšao dolazak na svetu misu.

Nezanemarivo vrelo za proučavanje mnogobrojnih sastavnica društvene, pravne, ali i etničke povijesti ovoga kraja predstavlja popis bilježnika koji su djelovali u Barbanu i Raklju od početka XVI. do XIX. stoljeća (str. 163-168). Autentičan je znak o njihovoj provenijenciji oblik prezimena, uz koje se nerijetko bilježila i titula, koja upućuje na dodatnu funkciju koju su bilježnici

obavljali. Razvidno je kako su, pored postojeće notarske, ujedno obnašali i dužnost kancelarâ i njihovih zamjenika, redovitih sudaca, ali i crkvenih dužnosnika.

Okosnicu idućih triju poglavlja (str. 169-194) čine oporuke, koje zauzimaju značajno mjesto među privatno-pravnim dokumentima, osvjetljujući društvenu zbilju, materijalni status te razinu pobožnosti oporučitelja. Obradivši testamente pojedinih plemića i žitelja Barbanštine, autor je ukazao na njihovu važnost u razotkrivanju obiteljskih odnosa i prava nasljeđivanja. Izdvojena oporuka barbanskog kanonika Antuna Sinčića svjedoči o pitanju reguliranja obiteljskoga nasljeđa nakon njegove smrti, ali i o postojanju buzetsko-barbanskih migracijskih veza. Jednima od neizostavnih dijelova ovakvih pisanih svjedočanstava bili su izraženi vjerski motivi, dok su struktura i stil njihova sastavljanja te ustaljene jezične formulacije odrazom stručne obrazovanosti samih sastavljača i važećih pravnih norma.

Posebnu je istraživačku pozornost autor posvetio fenomenu doseljavanja, utvrdivši intenzitet migracijskih kontakata Barbana i Pule na temelju analize puljskih matičnih knjiga od 1613. do 1817. (str. 195-212). Budući da je u spomenutom razdoblju u Puli stopa mortaliteta uvelike nadvisivala stopu nataliteta, njezin je opstanak kao urbanoga središta bio omogućen isključivo zahvaljujući kolonizaciji koju su provodile mletačke vlasti. S područja Barbansko-rakljskog feuda zabilježeni su doseljenici iz jedanaest mjesta, a njihova je nazočnost u gradu bila kontinuirana. Iz priloženoga cjelovitog popisa pridošlica, osim starosjediteljskih prezimena, uočavaju se i ona doseljenička; po njihovu obliku i podrijetlu, tri četvrtine zauzimala su hrvatska prezimena, dok ostatak pokazuje talijanski karakter. S obzirom na to da su matične knjige pouzdano vrelo za povijesno-demografska istraživanja, omogućujući ne samo sustavno praćenje demografskih pokazatelja lokalne zajednice, nego i razmatranje implikacija migracijskih kretanja na etnički sastav, podaci dobiveni njihovom obradom nedvojbeno pridonose proširivanju saznanja o vezama između pojedinih naselja na teritoriju mletačke Istre.

U posljednjemu je poglavlju (str. 213-225) autor opisao gospodarsko stanje krajem XVIII. stoljeća u Raškoj dolini, koja je predstavljala dio mletačko-austrijske granične crte u jugoistočnome dijelu Istre. Zanimljivo je spomenuti da je na rijeci Raši od davnina postojalo nekoliko mlinova, a u njezinoj je dolini dobro uspijevala – za istarsko podneblje prilično neuobičajena poljoprivredna kultura – riža. Vladajući su Loredani na Barbanštinu doveli stručne proizvođače iz Venecije, a uzgoj je ove žitarice prekinut propašću Mletačke Republike. O sporovima i graničnim ophodima na barbanskom području, čiji je cilj bilo precizno utvrđivanje prostiranja granične crte koja je dijelila posjede dviju država, svjedoče dva izvješća, iz kojih doznajemo pojedinosti o žalbama žitelja mletačkih i austrijskih mjesta, kao i o samim lokacijama koje su obilazili predstavnici vlasti. Ovi dokumenti stoga otkrivaju žarišne točke sukoba te kojekakve mjere kažnjavanja prijestupnikâ koje su se provodile u skladu s ondašnjim odredbama.

Na samome kraju prikazane monografije nalazi se nekoliko korisnih dodataka: bilješke, popis konzultiranih izvora, literature i rječnika, sažeci na hrvatskome, talijanskome, engleskome i njemačkome jeziku, kazala zemljopisnih naziva, osobnih imena, stvari i pojmova te bilješka o piscu.

U predstavljenom znanstvenom izdanju manje poznate, ali i – kao što je već rečeno – dosad potpuno neistražene spoznaje o barbanskom kraju analitičkim, interdisciplinarnim i multidisciplinarnim pristupom, a k tomu i temeljitom obradom arhivskoga gradiva, koje čini prvorazredno vrelo za rekonstruiranje društveno-povijesnih zbivanja na određenome prostoru, autor je uspio pretočiti u zanimljiv i lako čitljiv narativni tekst, koji će jasnoćom stila, jezgrovitošću, preglednošću te umješnim odabirom priloga bez ikakvoga zrnca sumnje ne samo znanstvene,

nego i šire čitalačke krugove uljuljati u duh istarskoga novovjekovlja. Publikacija koja u sebi sažima isječke povijesnoga mozaika barbanskoga i rakljanskoga mikrosvijeta protkana je bogatom fotografskom građom koja pridonosi dodatnoj vizualnoj vrijednosti. Zahvaljujući naporima da se prijelomni trenuci višestoljetne lokalne prošlosti otrgnu iz ralja zaborava, ova će knjiga zasigurno dobiti zasluženo mjesto u regionalnoj historiografiji, predstavljajući polaznu točku za daljnja sveobuhvatnija istraživanja raznorodnih aspekata povijesti zavičajnoga kozmosa.

Samanta Paronić

Slavonske šume kroz povijest. Zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Slavonskom Brodu 1.-2. listopada 2015, ur. Robert Skenderović i Dinko Župan, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2018, 471 str.

Zbornik radova *Slavonske šume kroz povijest* nastao je kao rezultat istraživačkog projekta „Od prašuma do oranica: povijest antropizacije šuma u Slavoniji od srednjeg vijeka do početka 20. stoljeća“, u sklopu kojeg je, između ostalog, održan i znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem u Slavonskom Brodu od 1. do 2. listopada 2015. U zborniku je objavljeno 19 radova koji prate problematiku odnosa čovjeka i okoliša unutar povijesnog prostora Slavonije od antičkog vremena do 20. stoljeća.

Tekst zbornika započinje predgovorom urednika, u kojem ističu važnost istraživanja slavonskih šuma kao bitnog elementa slavonskog gospodarstva, ali i kao dosada nedovoljno istraženog izvora socio-kulturoloških i etnoloških fenomena koji su utjecali na razvoj slavonskog društva i okoliša. Prvi autorski članak „Šume i drveće u antici Južne Panonije“, autora Josipa Parata, bavi se antičkim šumama južno-panonskog prostora. U radu se analiziraju povijesni izvori različitih provenijencija (grčki, rimski i bizantski na grčkom i latinskom jeziku) u kojima se spominju pojmovi koji označuju šumu i drveće na prostoru Južne Panonije te se pojašnjava u kojem povijesnom kontekstu su ti pojmovi korišteni. Posebnu pozornost autor posvećuje lingvističkoj tematici u analizi, naglašavajući pri tome vezu između okoliša, kulture i jezika te kako su se razvijale različite percepcije šumskog okoliša i domicilnih kultura u antičko vrijeme, a koje su vidljive u svim segmentima društva, od geopolitičkih instanci i vojne doktrine do gospodarstva i svakodnevice.

Sljedeći rad autora Hrvoja Gračanina i Silvije Pisk također daje pregled izvora, ovaj puta kasnoantičkih i srednjovjekovnih s fokusom na još uži prostor srednjovjekovne pokrajine Slavonije između rijeke Save, Drave i Dunava („Pisani izvori o šumama u savsko-dravskom međuriječju u kasnoj antici i srednjem vijeku“). Ovaj rad donosi neke od najranijih toponima šuma, hidronima i oronima na prostoru srednjovjekovne Slavonije, kao i nazive pojedinih vrsta drveća na latinskom, grčkom, mađarskom i slavenskom (hrvatskom) jeziku te u kojim su kontekstima i u koju svrhu korišteni. Nakon antičkih i srednjovjekovnih percepcija slavonskih šuma slijedi ranonovovjekovni pogled na šume kao granice imperijalnih društava, u ovom slučaju habsburškog i osmanskog, na području (današnje) zapadne Slavonije kojeg je obradio Stanko Andrić („Šuma Garavica i „ničija zemlja“ na slavonsko-turskom pograničju u 16. i 17. stoljeću“). Jedan od fenomena pograničnih društava koji autor dotiče je i tzv. „povratak prirode“, odnosno namjerno zapuštanje pogranične zone i stvaranja šuma kao graničnih barijera na marginama vojnih imperija.

Za povijest slavonskih šuma vrlo je važan i osmanski period vlasti, kad su Osmanlije ulagali i u privredni razvoj svojih pograničnih sandžaka, naročito u Požeškoj kotlini, gdje se javlja fenomen uzgoja i trgovine kestenom u Osmanskom Carstvu, o kojima piše Anđelko Vlašić („Šume kao izvor prehrane. Uzgoj i trgovina kestenom u Požeštini u 16. i 17. stoljeću“).

Dolaskom Slavonije pod habsburšku vlast nakon Velikog bečkog rata (1683-1699), dolazi do nove podjele slavonskih posjeda i njihove upravne i ekonomske reorganizacije tijekom 18. stoljeća. O ulozi šuma i šumskih resursa u novoj ekonomskoj politici u Slavoniji piše Milan Vrbanus („Šume u komorskim popisima Slavonije i njihovo značenje u gospodarstvu slavonskih vlastelinstava od kraja osmanske vlasti do sredine 18. stoljeća“). Važan izvor pri istraživanju povijesti slavonskih šuma 18. stoljeća su svakako pojave prvih detaljnijih popisa i kartografskih prikaza okoliša slavonskih vlastelinstava i Vojne krajine, o kojima pišu Ante Grubišić („Šume Vukovarskog vlastelinstva u 18. st. prema kartografskim izvorima“) i Danijel Jelaš („Kartografski izvori za povijest slavonskih šuma u Državnom arhivu u Osijeku“). Zanimljiv prikaz slavonskog okoliša i uvid u život slavonskog stanovništva toga doba daju putopisi i izvještaji činovnika u službi Habsburške Monarhije, čije opise donosi Vladan Gavrilović („Opis slavonskih i sremskih šuma u delima Fridriha Vilhelma von Taubea i Franca Štefana Engela – Opis Kraljevstva Slavonije i Srema“).

Spomenuta reorganizacija gospodarske politike u Slavoniji 18. stoljeća je značila i početak organiziranog i planskog gospodarenja šumama, što je zahtijevalo školovanje šumarskog kadra i redefiniranje odnosa prema šumskim resursima u nadolazećem 19. stoljeću, o čemu piše Dinko Župan u radu naslovljenom „Školovanje slavonskih šumara u Mariabrunnu (1813-1867) s posebnim osvrtom na Adolfa Danhelovskog“, a o raspravama oko hrastovih šuma Slavonije između novih, školovanih šumara s hrvatskog područja i pojavi znanstvenog pristupa šumarstvu u drugoj polovici 19. stoljeća piše Hrvoje Volner („Rasprava o starosti hrastovih šuma na stranicama Šumarskog lista“). Potrebu za boljom organizacijom šumarske uprave zahtijeva i novo kapitalističko tržište razvijeno na procesima industrijalizacije europskih zemalja u 18. i 19. stoljeću, o kojima piše Zlata Živaković-Kerže („Šuma/drvo – iskorištena ili ne iskorištena mogućnost. Prilog povijesnom razmatranju drvne eksploatacije na prijelazu 19. u 20. stoljeće“). Spomenuti industrijalizacijski procesi nisu zaobišli niti slavonske šume i društvo, koje je u pojedinim slučajevima pratilo trendove moderne svjetske drvoprerađivačke industrije te su slavonske šume krajem 19. stoljeća sve više privlačile pažnju stranih investitora, o čemu piše Branko Ostajmer („Tvornica tanina u Županji od osnutka do 1912. godine“). Uz nove gospodarske i upravne procese i reforme koje se javljaju u slavonskom šumarstvu i drvnoj industriji 19. stoljeća dolazi i do pojave novih, ali i dosad javnosti poznatih problema i izazova, prije svega kriminala u obliku korupcije i pronevjere novca koje analizira Robert Skenderović u slučaju Krajiških imovnih općina („Krađe, dugovi, pronevjere – izazovi upravljanja Brodskom imovnom općinom od 1873. do 1914. godine“), ali i novi gospodarsko-etički problemi vezani uz pojavu radničke klase i pojave ekonomske krize među tradicionalnim slojevima društva, o kojima pišu Luka Pejić („Godine revolta: Štrajkovi radnika slavonske drvoprerađivačke industrije (1905-1907)“, Žarko Španiček („Selo i šuma. Nastanak i nestanak sela u šumovitim predjelima središnje Slavonije“) te Goran Vasin i Dejan Mikavica („Šume fruškogorskih manastira u finansijskim izveštajima Saborskog Odbora 1906-1907“), a koji su za posljedicu imali nestanak ili reorganizaciju tradicionalnih seoskih i crkvenih gospodarstava.

Osim radova koji analiziraju gospodarsko-društvene čimbenike slavonskih šuma, vrijedan doprinos zborniku su i radovi koji se dotiču kulturno-umjetničkog aspekta slavonskih šuma i

njihovog utjecaja na umjetničko, prije svega slikarsko i književno stvaralaštvo inspirirano slavonskom šumom. Slikarske aspekte slavonske šume i njezinog pejzaža je analizirala Jasminka Najcer-Sabljak („Slavonska šuma u djelima Huga Conrada von Hötendorfa i Adolfa Waldingera“), dočim su o književno-kulturološkim aspektima pisale Anica Bilić („Književnohistoriografski hod slavonskom šumom“) i Julijana Matanović s radom „Drveni most na hrastovim stupovima (roman Veliki hrast Vlade Andrilovića kao polazište priče osobne povijesti)“.

Uz pojedine članke priloženi su tablični i slikovni prikazi te sažeci na engleskom jeziku, a zbornik je zaključen fotografijama sa znanstvenog skupa. Iako još predstoje brojna istraživanja vezana za različita mikrohistorijska područja i povijesna razdoblja (slavonske šume krajem srednjeg i početkom ranog novog vijeka u 15. i 16. stoljeću, Slavonska vojna krajina u 18. stoljeću, usporedba industrijalizacijskih procesa u različitim dijelovima Slavonije, Baranje i Srijema u prvoj polovici 19. stoljeća, vegetacijski sastav slavonskih šuma kroz različite povijesne periode, itd.), ovaj zbornik je prvi rad moderne hrvatske historiografije u kojem se nastoji dati sinteza povijesti slavonskih šuma, odnosno jedan u nizu novih radova hrvatske historiografije, gdje se osim društvenih čimbenika važnih za formiranje modernog hrvatskog, u ovom slučaju slavonskog društva, analiziraju i nastoje prikazati okolišni čimbenici i njihov odnos s društvom ovih prostora.

Mislav Radošević

Daniel Lalić, *Der Hochadel Kroatien-Slawoniens. Zwischen Verlust, Verteidigung und Neuerwerb gesellschaftlicher Elitenpositionen (1868-1918), Elitenwandel in der Moderne = Elites and modernity, sv. 18, De Gruyter Oldenbourg, Berlin–Boston 2017, 229 str.*

Navedeni naslov je doručena verzija disertacije obranjene na Sveučilištu Passau 2015. godine te se sastoji od šest glavnih poglavlja (u prijevodu): „Tema, istraživanje i metode“ (str. 1-34); „Hrvatsko visoko plemstvo kao politička elita između nacionalnog pokreta, revolucije i reformnih sabora 1861-1867.“ (35-52); „Sabor i banska dužnost kao arena i pozornica za afirmaciju elite i elitnih kompromisa“ (53-82); „Visoko plemstvo kao akter u Saboru 1868-1918. – nacionalni narativ ‘revisited’“ (83-144); „Uloga hrvatsko-slavonskog plemstva u privredi“ (145-164); „Plemićki identitet – u čemu su se očitovala plemićka obilježja hrvatsko-slavonskog visokog plemstva?“ (165-207).

Kao istraživački cilj autor je postavio složeno pitanje što je hrvatsko-slavonsko visoko plemstvo u razdoblju dualizma i na koji način je pokušalo očuvati svoj elitni položaj u politici, ekonomiji i društvu u cjelini. Pritom je u fokusu problem redefiniranja njegove uloge u tim aspektima, njegova habitusa i identiteta te odnosa prema ostalim dijelovima nove elite, poglavito plemstvu po zaslugi i građanstvu. Je li aristokracija sklona sklapanju elitnih kompromisa kako bi sačuvala svoju poziciju te dolazi li u tom slučaju do preuzimanja elemenata plemićkog habitusa među novom elitom?

U uvodnom dijelu Lalić s pravom ističe potrebu obrade plemstva no pomalo pretjeruje pišući kako je ono nepoznata tema („ein unbekanntes Thema“, str. 1) u hrvatskoj historiografiji. Ta tvrdnja nije točna pogotovo ne u novije vrijeme a autor ne navodi niz hrvatskih radova o plemstvu, o čemu će još biti riječi. U teorijsko-metodološkom pogledu Lalić se ponajviše oslanja na postavke Wolfganga Zapfa i Ralfa Dahrendorfa te Pierrea Bourdieua za definiciju habitusa. Upozorava na heterogenost i različite definicije elita, te primjenjuje razlikovanje elitnog sloja –

skupnog pojma za sve pozicije visokog prestiža i imetka od elite kao užeg kruga koji odlučuje o cijelom društvu. To znači da svo visoko plemstvo neće pripadati eliti, nego elitnom sloju.

Nakon uvoda te teorijsko-metodološkog okvira, Lalić pokušava ukratko prikazati vertikalnu hrvatsko-slavonskog plemstva od preporoda nadalje, ističući kako je proces izgradnje hrvatske nacije dominantno građanskog značaja da bi potom dijelom proturječio toj tvrdnji ističući sudjelovanje niza plemića u preporodu (usp. str. 3 i 20). U tom prikazu pokazuje nerazumijevanje osnovnih procesa i činjenica pa tako piše kako se mađaronska Hrvatsko-vugerska stranka zalaže za očuvanje kajkavštine kao hrvatskog standardnog jezika (str. 36) te da je izbor novoštokavskog narječja pokušaj plemićke nacije („Adelsnation“) da jezično ujedini svoj teritorij i ostvari dodatnu distinkciju prema običnim podanicima (37). Piše o mađarofilima-unionistima (u vrijeme preporoda se ne rabi taj termin) čiji program suvremenici shvaćaju kao kroatizam, te navodi kako se i mađaroni i ilirci nastoje afirmirati kao vodeći sloj kroz politički rad, publikacije, predstave, balove (38-39). Laliću nije prezentno da se za razliku od iliraca, mađaroni nisu latili publiciranja novina, letaka, proglašenja, karikatura, zbog tog jer se ne žele obraćati javnosti nego djelovati u tradicionalnim političkim forumima.

U središnjim poglavljima Lalić obrađuje političku djelatnost plemićke elite poglavito u Saboru, što je najbolji dio knjige. Prikazuje važnost i udio svih kategorija plemstva, kako virilnih tako i izabranih članova, njihovo sudjelovanje u saborskim odborima te odredbe koje su regularile prava virilista. Zanimljiv rezultat te analize je činjenica da se usprkos njegovoj velikoj zastupljenosti, o plemstvu rijetko raspravljalo u Saboru, a te diskusije autor pojedinačno prikazuje. Zaključuje kako je na djelu bio antiplemićki narativ koji se odnosio na suvremeno a ne historijsko plemstvo, s ciljem da ga se isključi iz modernog nacionalnog narativa. Pokušaj plemstva da obrani svoj elitni karakter („Obenbleiben“) ostvaruje se različitim pristupima, kod jednih pokušajima renacionalizacije (nejasan termin jer podrazumijeva da je to ponovna nacionalizacija plemstva) kod drugih otporom. Neki plemići su aktivni, a neki se povlače iz politike ali posrijedi nije potpuno povlačenje u privatnu sferu. Lalić s pravom ističe kako valja razlikovati nacionalizaciju kao strategiju usmjerenu prema van (performativni karakter) od osobne nacionalne pripadnosti, osobito kad se oba aspekta ne podudaraju. Usprkos tome sklon je deklarativne izraze patriotizma tumačiti kao moderno hrvatstvo. Dakako, nije uvijek jednostavno ocijeniti koliko je iskreno nečije hrvatstvo, no mnogi, napose konzervativni, magnati (npr. grof Stjepan Erdödy) kada govore o važnosti svoje porodice u hrvatskoj povijesti i svom patriotizmu, iskazuju staro teritorijalno shvaćanje i domoljublje a ne nužno modernu nacionalnu pripadnost. Također se teško u potpunosti složiti s ocjenom da Khuen sebe vidi kao dio hrvatske nacije ili se tako strateški predstavlja (118) jer ban potiče partikularizme kao i hrvatsko-srpski antagonizam.

Lalić prikazuje politički najaktivnije magnate kasnog 19. stoljeća (grofovi Miroslav ml. Kulmer, K. Khuen-Héderváry, Josip Drašković, Ladislav i Teodor Pejačević, Stjepan Erdödy, barun Pavao Rauch i do 1887. grof Rikard Sermage) te posebice kratkotrajne epizode s političkom grupacijom Centrum braće Josipa i Ivana Draškovića i Stranke narodnog napretka Nikole Tomašića. Zaključuje kako je najvažnija konstanta plemićke politike rješenje agrarnog pitanja te kako u Saboru i na političkoj sceni nije bilo stroge podjele na prvo i drugo društvo i građanstvo. Kao važan razlog za sklonost visokog plemstva elitnim kompromisima ističe periferni položaj Banske Hrvatske, mada tu tvrdnju nije dostatno obrazložio. Hrvatsko-slavonsko plemstvo uspoređuje s onim u Bukovini (zbog sklonosti kompromisu) i češkim zemljama, zbog nacionalne ambivalentnosti plemstva i tendenciji da se ono izdvoji iz nacionalnog narativa.

Ukratko obrađuje srpsko plemstvo zaključujući kako se ono može označiti kao plemstvo u Hrvatskoj–Slavoniji ali ne i kao dio hrvatskoga plemstva. Tekst o politici ne prati promjene u 20. stoljeću, poglavito evoluciju nekih plemića u članove Hrvatsko-srpske koalicije, u rasponu od dijela prougarskog (osobito srpskog plemstva) do grofa Miroslava ml. Kulmera, a ne prati se ni dalji razvoj grofova Marka ml. Bombellesa i Josipa Draškovića, pače Lalić čak tvrdi da su postali politički neaktivni i dezinteresirani (32). No, Marko ml. Bombelles će biti važnim posrednikom između Franje Ferdinanda i velikoaustrijskog kruga i hrvatskih političara, poglavito frankovaca a J. Drašković će slične veze ostvarivati preko Moritza Auffmanberg-Komarówa o čemu postoji literatura (Andrej Rahten, Stjepan Matković – Marko Troglić i dr).

Poglavlje posvećeno privredi najslabije je u knjizi. Budući da je posrijedi nedovoljno istražena tematika koja zahtijeva dugogodišnji rad, pribjegava se općenitim zaključcima koji su često slabo utemeljeni. Pritom se oslanja na neprecizne izvore (popis J. Krške iz 1902) ne citirajući pouzdanije izvore poput Statistike zemljoposjeda iz 1895. Lalić također nije svjestan nepreciznosti podataka, tj. neprovođenja promjena poput parcelacije i prodaje dijela imanja, a promjene nisu bile zabilježene u zemljišnim knjigama često čak ni u međuratnom razdoblju. S pravom ističe da je plemstvo zadržalo znatan dio svojih imanja ostajući važnim gospodarskim faktorom, no dvojben je njegov zaključak da su plemićka imanja vođena prema racionalnim načelima i potrebama tržišta. Slika je diferenciranija i zahtijeva dodatna istraživanja. Iako u kratkom potpoglavlju pokušava naznačiti sudjelovanje nekih plemića u bankama, poduzećima i privrednim udrugama, nema sustavnih podataka o tome koji dio prihoda bi potjecao izvan poljoprivrede, tj. u kojoj mjeri su barem neki plemići doista bili uspješni kao poduzetnici. Naime, takve su djelatnosti vrlo rizične i sklone usponima i padovima, pa uspješni materijalni dobitnici jednog razdoblja u drugome postaju gubitnici. Također nema sustavnih podataka o važnosti šuma, vinograda i stočarstva na plemićkim imanjima.

Vrlo je nezaokruženo i poglavlje posvećeno vojsci i diplomaciji. Lalić točno zaključuje kako 1868-1918. među crkvenim velikodostojnicima nema visokog plemstva osim kardinala Huga (sic!) Mihalovića no teško se složiti sa zaključkom da je njegov udio među časnicima vrlo malen (162). Što se diplomata tiče, Lalić nudi vrlo skućenu sliku, navodeći nekoliko primjera već obrađenih u literaturi, napose u knjizi Davida Godseya (*Aristocratic Redoubt. The Austro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War*).

Zaključno poglavlje posvećeno je plemićkom identitetu. Autor navodi kako je plemstvo u istraživanjima hrvatske historiografije integrirano u građansku kulturu i tako izgubilo vlastitost kao kulturni model i socijalna formacija (168). Zanimljivo je pritom što, iako navodi svoju knjigu (*Očevi i sinovi*), ne spominje kako se u njoj obrađuje preuzimanje elemenata plemićke kulture među dijelom građanske elite. Lalić ističe kako se plemstvo u društvenom životu vodi svjesnom socijalizacijom s ostalim socijalnim grupama, no kasnije navodi kako su neki plemići aktivni a neki svoj angažman razvijaju individualno. Kao ključne elemente plemićkog identiteta navodi lov, dobrotvorni rad i obitelj, pri čemu potonju kategoriju smatra najvažnijom jer je ostala bastionom plemićkog identiteta kroz aristokratsku endogamiju. Iako zasigurno postoji takva tendencija, autor donosi zaključak na temelju primjera 103 braka u 14 obitelji. Je li uzorak kvantitativno i kvalitativno reprezentativan za razdoblje od pedesetak godina? Nadalje, ne posvećuje pažnju rodnim odnosima. Endogamija se strože primjenjivala kod žena negoli muškaraca, a u cijeloj se knjizi uopće ne tematiziraju plemkinje, niti djeca i adolescenti. Lalić nastoji pomiriti pomalo suprotstavljene teze pa ističe kako su na djelu dvije strategije – povezivanje s drugim društvom ali istodobno plemićki konubij jača distinkciju prema društvu, tj. postaje važnim ra-

zlikovnim obilježjem aristokracije. Za plemićki habitus važan je bio odnos prema umjetnosti i umjetnicima te kultura stanovanja s tipičnim provođenjem dijela godine u gradskim palačama i na ladanju o čemu uopće nema riječi u knjizi.

Iako i sam ističe kako hrvatsko-slavonsko visoko plemstvo nema oštro razgraničen odnos prema ostalom dijelu plemstva uključujući armaliste te pogotovo nakon 1848. ni prema građanskoj eliti, Lalić se odlučuje za restriktivnu definiciju, uključujući u aristokrate isključivo najprobraniji krug velikaša-virilista, veleposjednika, tj. krajem 19. stoljeća 25 obitelji koje su navedene kao virilisti Sabora. Osobno smatram da poglavito krajem 19. i početkom 20. stoljeća takva ograničavajuća definicija nije funkcionalna jer je došlo do znatnog prestrukturiranja i unutar plemstva, te se dio starog sitnog plemstva ili pak plemstva po zaslugi vinuo u vrh društva. Uostalom i jedan od najboljih istraživača britanskog plemstva David Cannadine u svojoj prestižnoj monografiji (*The Decline and Fall of the British Aristocracy*) primjenjuje uključiviju definiciju a čini to i vrstan sintetičar europskog plemstva Dominic Lieven (*The Aristocracy in Europe 1815-1914*).

Sažeto, knjiga ima niz nedostataka, poglavito temeljenje zaključaka i generalizacija na nekoć primjera (ponekad i kontradiktornih), iz čega proizlazi interpretacijska nesigurnost i nezaokruženost. Jasno je da je plemićka elita složena i da se diferencirano odnosi prema izazovima modernog građanskog društva, no autor ne uspijeva sustavno prikazati te nijanse niti objasniti koji su čimbenici pritom posrijedi (nacionalni, socijalni, teritorijalni itd.). Očito je podcjenjivanje a dijelom i nepoznavanje hrvatske historiografije jer niz tiskanih izvora (Statistika zemljoposjeda iz 1895. u: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1905.; izvještaji Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu) i naslova literature nije citiran (radi kratkoće navodim samo neke autore čiji djela ili nisu citirana ili neka nisu citirana: Mira Kolar, Vladimir Kalšan, Iskra Iveljić, Štefanija Popović, Marina Vinaj, Pavao Maček, Silvija Lučevnjak, Jasminka Najcer Sabljak, Dinko Župan, Magdalena Lončarić, Marina Bregovac Pisk, Mladen Obad Šćitaroci i dr).

Knjiga obiluje netočnostima, od interpretacijskih promašaja do brojnih materijalnih netočnosti (samo nekoliko primjera: štokavski kao distinkcija prema puku, detronizacija Habsburgovaca u Hrvatskom saboru 1848, interpretacija svečanosti instalacije Levina Raucha kao afirmacije hrvatske nacije, Kavanagh-Ballyone, Pallfy, Festecsich, mjesto Biškupić u Međimurju (koje je za dualizma ugarsko!) umjesto Biškupec, pripojenje Krajine 1883, Fran Vrbanić kao zastupnik Hrvatske stranke prava 1890, Ivan umjesto Ignjat Brlić, magnatska gala je ugarska narodna nošnja („Nationaltracht“, 59) a na drugom mjestu hrvatsko plemićko obilježje (129), glavni lik romana R. Sermagea *Napušteni* se navodi nekoliko puta kao Korilović umjesto Korlević itd.). Površan pristup ogleđa se i u učestalom nepreciznom navođenju arhivske građe (npr. HDA, Drašković, str. 98) te brojnim tipfelerima i netočnim navođenjima hrvatskih imena.

Iako je svaki rad o hrvatsko-slavonskom plemstvu dobrodošao, ova je knjiga primjer preciznog naslova koji sadržajno nije obrađen. Teško se oteti dojmu da se autor latio preteškog zadatka pa je na kraju i njegova interpretacija u cjelini ostala nedorečena.

Iskra Iveljić

Što je s poviješću 19. stoljeća? Prikaz tematskog foruma „The Vanishing Nineteenth Century in European History“, *Central European History* 51 (2018), str. 611-695

Već se duže vremena u okviru hrvatske historiografije mogu čuti primjedbe kako opada interes za povijest 19. stoljeća. Detaljnija kvantitativna analiza vjerojatno bi samo potvrdila ove subjektivne dojmove sudionika historijskog polja. Interes studenata izražen u pohađanju kolegija i izrađivanju diplomskih radova, doktorske disertacije, radovi u časopisima, konferencije i monografije posvećene povijesti 19. stoljeća sve su rjeđa pojava. Istraživački fokus i interes sasvim se očigledno premjestio na povijest 20. stoljeća, i to sve više na njegovu drugu polovicu. Da iskoristim Kantovu sliku: nekoć „kraljica historiografije“ sada je napuštena, pa u određenoj mjeri čak i prezrena.

Takve tendencije nisu nipošto ograničene na hrvatsku historiografiju. Tome svjedoči i tematski forum objavljen u 51. broju utjecajnog časopisa *Central European History* koji izdaje Društvo za povijest Srednje Europe Američkog historijskog udruženja (*American Historical Association*). Pod uredništvom povjesničarki Karen Hagemann i Simone Lässig, ovaj je forum okupio priloge četrnaest uglednih američkih i njemačkih povjesničara koji pokušavaju odgovoriti na pitanje: nestaje li doista 19. stoljeće iz europske historiografije? Prilozi su grupirani na način da pokrivaju istraživanja povijesti pet europskih velesila i imperija u 19. stoljeću (Njemačka, Austro-Ugarska, Rusija, Francuska i Velika Britanija), zatim pet historijskih subdisciplina ili pristupa (vojna historija, židovska historija, intelektualna i kulturna historija, ženska i rodna historija te kolonijalna historija), te naposljetku četiri općenita komentara poznatih autora i stručnjaka za povijest 19. stoljeća.

Jedna od glavnih preokupacija svih priloga jesu uzroci ovakvih tendencija. Kako ističu urednice u svojem uvodniku, jedan od njih svakako je već uočeni obrazac da se s prolaskom vremena pomiču i naši historiografski interesi. Početkom 20. stoljeća, povijest druge polovice 19. stoljeća bila je zapravo suvremena povijest. Sredinom 20. stoljeća, prije kojih pedesetak godina, 19. stoljeće bilo je predvorje suvremenosti i doba u kojem su živjeli djedovi tadašnjih aktera u punom naponu svoje istraživačke snage. Danas, s vremenskim i generacijskim odmakom, 19. stoljeće, koje više čak nije niti „prošlo“, nego „pretprošlo stoljeće“, u općenitij se percepciji stapa s prošlim razdobljima u nepreglednu masu povijesti te za suvremenost postaje sve više i više „strana zemlja“. Osim toga, otvaranje arhiva u zemljama tzv. istočnog bloka nakon 1989. značajno je utjecalo na veliki zamah historiografije o povijesti Hladnog rata, što je jasno povezano i sa sve jačim akademskim „modama“, hirovitim proglašavanjima novih pristupa, paradigmi i tema u pokušaju zadovoljavanja tržišno uvjetovanih izdavačkih apetita.

Svi se ovi uzroci mogu zapravo podvesti pod jedan zajednički nazivnik, a taj je da se povijest 19. stoljeća – kako u javnosti, tako i u istraživačkim krugovima – više ne smatra dovoljno „relevantnom“ za našu suvremenost. Kako kaže Suzanne Marchand, u „doba nestrpljivosti“ devetnaesto je stoljeće, a posebice njegova intelektualna povijest, postalo dosadno. Još gore, u okrilju zapadne akademije ono je često (anakronistički) optuživano za eurocentrizam, teleologizam, bijeli maskulinizam, te diskreditirano kao „politički nekorektno“. Možda je najopasnija od tih tendencija posvemašnje odbacivanje važnosti „modernizacijskog projekta“, odnosno moderniteta kao općeg narativa, koje proizlazi iz pojednostavljenih zaključaka utemeljenih na kompleksnim postkolonijalnim i poststrukturalističkim tumačenjima ambivalentnosti modernizacijskih procesa. Umjesto da se istaknu njihove negativne strane kao putokazi za moguće osvješćivanje

i ispravljanje pogrešaka, tekovine moderniteta posve se nekritički i anakronistički odbacuju u svojoj cjelini, presijecajući tako veze između „modernog“ i „postmodernog“ doba te otvarajući teren za one interpretacije i tendencije koje upravo streme poništenju tih tekovina u današnjici. Ipak, takav pasioniran stav prema nastojanjima 19. stoljeća upućuje na to da nam ono ipak nije toliko „strano“ i da u pitanju nije toliko naša intelektualna, kulturna i društveno-politička spona sa stoljećem moderniteta, nego naš odnos prema toj sponi.

Jasno je da pad interesa za povijest 19. stoljeća nije po intenzitetu jednak u svim zemljama, pa niti u svim historijskim subdisciplinama. Kako naglašavaju prilozi iz ovog foruma, koji su ograničeni na autore iz te dvije historiografije, on je izraženiji u Sjedinjenim Američkim Državama nego li u Njemačkoj. Ipak, kako ističe David Blackbourn, tendencije su jasno vidljive i u okviru istraživanja njemačke povijesti 19. stoljeća. Istraživački fokus pomaknut je s razmatranja procesa i uzroka koji su doveli do pojave i uspona nacionalsocijalizma, a što se jasno smještalo u povijest 19. stoljeća, na rasvjetljavanje Holokausta, te posebice poslijeratnih politika povijesti, kultura sjećanja i načina suočavanja s nacističkom prošlošću. To je povezano s općenitim napuštanjem teza o njemačkom, odnosno srednjo- i istočnoeuropskom *posebnom putu* (*Sonderweg*) u modernost, što se kao lajtmotiv provlači kroz gotovo sva izlaganja u ovom forumu, a što se javlja kao posljedica dominantnih tendencija spram odbacivanja velikih teleoloških narativa i normativističkih pogleda koji kao osnovu uzimaju povijesne procese i razvoje u Zapadnoj Europi.

Ipak, kako ističe James M. Brophy, istraživački pad u okviru povijesti 19. stoljeća više je kvantitativne nego kvalitativne naravi. Slabljenje javnog i akademskog interesa za problematiku povijesti 19. stoljeća imalo je i svoje pozitivne učinke. Za razliku od određenih fenomena 20. stoljeća koji intenzivno rezoniraju s medijima i javnošću, a što uzrokuje da svaka knjiga napisana na tu temu, neovisno o svojoj kvaliteti (pogotovo teorijsko-metodološkoj), lako pronalazi lukrativnog izdavača i ima svoju „prođu“, povjesničari 19. stoljeća bili su primorani na promišljanja, reinterpretacije i ponovna osmišljavanja svojeg polja. Na taj se način historiografija o 19. stoljeću pridružila onoj o srednjem, a posebice ranom novom vijeku, kao mjesto različitih teorijsko-metodoloških i interpretativnih inovacija i pomaka. S time se slaže i Pieter Judson koji u svojem prilogu prikazuje historiografiju o Habsburškoj Monarhiji kao jedno od najinovativnijih područja u okviru historiografije općenito, što se može oprimirati razvojem koncepta nacionalne ravnodušnosti (*national indifference*). Ipak, on također upozorava kako je interes za habsburšku povijest prve polovice 19. stoljeća nesrazmjerno manji nego za povijest kasnog 19. stoljeća. Osim toga, Judson ističe kako prihvaćanje transnacionalnih i globalnih pristupa ne bi smjelo podrazumijevati podozrivi stav spram regionalne, pa čak i nacionalne povijesti (i etiketiranje iste kao „provincijalne“) jer se i one mogu prakticirati inovativno i slojevito, kombinirajući različite razine historijske analize. Sličan pozitivan pogled na suvremeni razvoj (zapadne) historiografije o 19. stoljeću ističu i Alexander M. Martin za rusku povijest te Alex Chase-Levenson za britansku povijest 19. stoljeća. Martin također prepoznaje kvalitativne iskorake koji nadomještaju kvantitativni pad istraživanja, posebice s obzirom na premještanje istraživačkog interesa s 1917. i njezine geneze na problematiku raspada Sovjetskog Saveza, nasljeđe staljinizma, komemorativne prakse itd. S druge strane, što se tiče britanske povijesti 19. stoljeća, Levenson ne može utvrditi niti usporedivi kvantitativni pad, s obzirom da ona i dalje utemeljuje temeljnu matricu britanske imperijalne povijesti koja se vrlo lagano uklopila u tendencije globalnih, transnacionalnih, kolonijalnih i imperijalnih pristupa. Ipak, i on, kao i Judson, upozorava na pretjerivanje tih pristupa koja mogu dovesti do zapostavljanja lokalnih tema i problematika, evocirajući pri tom E. P. Thompsona i njegov napor za „spašavanje“ povijesne relevantnosti svakodnevnih

borbi i napora nižih slojeva – koji nisu imali luksuz da djeluju kao globalni akteri – od ignorirajućeg zazora budućih naraštaja. Upravo povijest radničkog pokreta, lokalnih borbi za javno dobro i modela političke participacije najnižih slojeva mogu biti plodno tlo za istraživanja čija relevantnost za današnjicu ne može ni na koji način biti dovedena u pitanje. Naposljetku, Lloyd S. Kramer potvrđuje slične tendencije za francuski slučaj, dodajući kako se pad interesa za povijest 19. stoljeća može djelomično objasniti i općenitim odmakom od humanističkih znanosti, koje su svoje uporište i materijal često nalazile upravo u 19. stoljeću. I on ističe kako brojne teme francuske povijesti 19. stoljeća mogu itekako biti relevantne za današnjicu, pri čemu posebno potcrtava analizu bonapartističkih sustava i fenomena bonapartizma općenito.

Nakon prikaza historiografskih tendencija vezanih uz povijest europskih regija, imperija i nacionalnih država u 19. stoljeću, slijede prilozi koji se usredotočuju na razvoje u okviru različitih historijskih subdisciplina i pristupa. Roger Chickering pridružuje se onima koji ne vide dramatični pad interesa za svoje glavno područje istraživanja, u ovom slučaju vojnu povijest i povijest rata. Razumijevanje ratova 19. stoljeća, militarizma i razvoja vojne tehnike i strategije i dalje se smatra ključnim za objašnjavanje ratova (posebice svjetskih) 20. stoljeća. Vezano uz židovsku povijest, Simone Lässig pak ističe da problem nije toliko u padu interesa za židovsku povijest 19. stoljeća, koliko u tome što je ova problematika uglavnom ostala izolirana od *mainstream*-a historiografije o 19. stoljeću te je ograničena na specijalizirane stručnjake istog polja. Stoga se kao imperativ postavlja uspostavljanje dijaloga između židovske historije i, prije svega, historije Srednje Europe (ja bih dodao: i Istočne Europe). Sličnu potrebu, samo s obzirom na žensku i rodnu historiju ističe Karen Hagemann, naglašavajući inovacijsku tradiciju i potencijal tih subdisciplina. Jedno od najplodnijih područja istraživanja povijesti 19. stoljeća, kako tvrdi Sebastian Conrad, danas je svakako kolonijalna povijest, posebice u vezi s postkolonijalnim, transnacionalnim i globalnim pristupima koji su izmjestili kolonijalne narative iz nacionalnih okvira te uključili u cjelovitu historijsku sliku perspektivu, glas i djelovanje koloniziranih.

Većina priloga ističe kako je oslabljen osjećaj kontinuiteta između povijesti 19. i 20. stoljeća. Autori se stoga trude pokazati kako je upravo 19. stoljeće ključno razdoblje za razvoj moderniteta, pozivajući se učestalo na Koselleckov koncept *Sattelzeit*-a. Prisutna je, međutim, tendencija kronoloških reorganizacija povijesti, tako da se donedavno „kratko 20. stoljeće“ počinje percipirati kao „dugo 20. stoljeće“, postavljajući razdoblje kasnog 19. stoljeća (1880. – 1914) kao *Sattelzeit* „visokog“ ili razvijenog moderniteta. Ako se tome pridruže tendencije na drugom kraju stoljeća, koje smjeraju pomicanju početka „pravog“ 19. stoljeća sve do 1830. godine, onda preostaje vrlo kratko 19. stoljeće čija je poveznica i s prethodnim, i s narednim razdobljima doista dovedena u pitanje.

Autori ističu brojne teme koje mogu svjedočiti o važnosti razumijevanja povijesti 19. stoljeća za orijentiranje, pa i djelovanje u suvremenosti. Jedna od njih, a što je posebno aktualno i zanimljivo i za hrvatsku povijest, svakako je povijest migracija. S time je povezano i istraživanje modela i načina kulturnih i intelektualnih transfera. Dakako da najprikladniji teorijsko-metodološki okvir za takva istraživanja nude transnacionalni pristupi i pristupi globalne historije, pogotovo ako se uzme u obzir da je upravo 19. stoljeće ključno razdoblje kapitalističke globalizacije i izgradnje globalnog (imperijalističkog i kolonijalnog) tržišta. James M. Brophy tako tvrdi da za destabilizirani modernitet 21. stoljeća mnogo više interpretativne snage nudi razmatranje povijesti 19. stoljeća, nego bipolarni poredak druge polovice 20. stoljeća. Osim toga, Jürgen Osterhammel upućuje na značaj povijesti okoliša, dok Birgit Aschmann predlaže obraćanje više pažnje povijesti emocija. Naposljetku, mogu se pridružiti Andrewu Zimmermanu u tvrdnji

kako povijesti revolucija, socijalizma, ropstva, kmetstva i emancipacije, rase i liberalizma i dalje predstavljaju jedna od ključnih područja istraživanja koja itekako rezoniraju u suvremenosti.

S obzirom na obradenu problematiku, Pieter Judson se u svojem prilogu osvrnuo i na stanje historiografije o hrvatskoj povijesti 19. stoljeća. On opravdano ističe nesrazmjer studija na svjetskim jezicima, prije svega engleskom, koji se tiču ugarskog i austrijskog dijela Monarhije. Cislajtanija uživa privilegiraniji status u očima istraživača Habsburške Monarhije, što zbog percepcija o njezinoj većoj kompleksnosti i multikulturalnosti od navodno monolitne i krute Ugarske, što zbog strukturnih razloga vezanih uz konstituciju historiografskog polja s obzirom na međunarodne odnose i akademsko tržište. Ipak, teško se oteti zaključku da dio problema leži i u izostanku napora domaće historiografije da objavljuje na svjetskim jezicima i u međunarodnim publikacijama. U Mađarskoj je ta tendencija sve vidljivija, dok je u Hrvatskoj ona ograničena na individualne napore pojedinaca-istraživača.

Može se zaključiti, kako to uglavnom i čine autori priloga okupljenih u ovom forumu, da stanje i nije toliko alarmantno kako se možda na prvi pogled čini. Kvantitativni pad historiografije posvećene povijesti 19. stoljeća nije sa sobom donio i kvalitativno srozavanje, nego upravo suprotno. To je situacija u zapadnoj historiografiji. Neovisno o tome, Andrew Zimmerman potcrtava kako je i dalje korisno razmišljati „kao da“ postoji kriza, čemu svjedoči i ovaj forum. Šteta je, kako u svojem komentaru ističe Birgit Aschmann, da povjesničari iz drugih krajeva Europe nisu bili pozvani da pridonesu svojim priložima. Oni koji bolje poznaju stanje hrvatske historiografije, pogotovo vezano uz povijest 19. stoljeća, znaju da optimistična konstatacija o kvalitativnom napretku uslijed kvantitativnog pada istraživačkog interesa nije održiva. Čak niti često evocirane „bije le mrlje“ nisu posve ispunjene. Kako je teško očekivati da će konjunktorno, samo od sebe doći do ponovnog oživljavanja interesa za hrvatsku povijest 19. stoljeća, i to u sklopu s nužno potrebnim (kritičkim) recepcijama međunarodnih strujanja, pred domaćom historiografijom stoji dvojak izazov: popunjavanje praznina i istraživanje neistraženih područja, ali uz teorijsko-metodološke, konceptualne i interpretativne iskorake koji će omogućiti kvalitetnu i, ne najmanje važno, zanimljivu historiografsku produkciju.

Nikola Tomašegović

Enzo Traverso, *Melankolija ljevice: Snaga jedne skrivene tradicije (XIX.-XX. stoljeće)*, preveo s francuskog Rade Kalanj, TIM Press, Zagreb 2018, 235 str.

Pisanje o povijesti ljevice i pojedinim ljevičarskim pokretima uvijek sa sobom naravno nosi problem teorijskog, eksplicitnog ili implicitnog, modela na temelju kojeg ćemo pisati historiju ljevice. Taj problem postaje utoliko veći ako se bavimo poviješću komunističke ljevice, poviješću koja je izrazito kontroverzna i čije su historiografske interpretacije često oprečne. Danas je posebno u slučaju komunističke ljevice, barem u Hrvatskoj, dobrim dijelom i dalje dominantan totalitarni model. Različiti autori različito primjenjuju ovaj model i sam koncept totalitarizma, no u svakom slučaju svi autori koji ga koriste naglašavaju autoritarizam, fanatizam, netoleranciju ovih pokreta kao i navodno totalitarnu vlast komunističkih režima, a neki autori pritom naglašavaju navodne poveznice između totalitarnih ideologija fašizma i nacizma s jedne i komunizma s druge strane. Taj model je u međunarodnoj historiografiji pretrpio značajan udarac, pogotovo na području historije SSSR-a od strane tzv. revizionističke škole (Sheila Fitzpatrick, Ronald G.

Suny i dr). Međutim u Hrvatskoj je totalitarni model i dalje uglavnom dominantan. U ovom kontekstu djelo *Melankolija ljevice* Enza Traversa je prilično značajno pošto predstavlja drugačiji pristup neopterećen konceptom totalitarizma te najčešće implicitno, a u nekim trenucima i eksplicitno, kritizira model koji se nekada shvaća kao jedini odgovarajući model.

Enzo Traverso je talijanski historičar, koji je dugo radio u Francuskoj, a trenutno je zaposlen kao profesor Sveučilišta Cornell. Traversov fokus uglavnom je na modernoj i suvremenoj povijesti, pri čemu je glavno područje njegova istraživanja intelektualna historija, no bavi se također i historijom nasilja u 20. stoljeću, primjerice nacističkim nasiljem u djelu *The Origins of Nazi Violence*. Unutar poddiscipline intelektualne historije bavi se različitim temama kao što su marksističke debate o židovskom pitanju, židovska modernost i antisemitizam, mjesto Holokausta u poslijeratnom razdoblju, intelektualci i upotreba povijesti, koncept totalitarizma i njegov razvoj kroz povijest. Djelo *Melankolija ljevice* također spada u intelektualnu historiju, a pritom Traverso melankoliju ljevice ne analizira samo kao intelektualne proizvode već i ljevičarsku strukturu sjećanja koja je za njega usko povezana sa samom melankolijom ljevice. Uz *Melankoliju ljevice*, na hrvatski jezik prevedeni su 2018. godine i njegova knjiga *Nova lica fašizma* i članak „Totalitarizam. Povijest i aporije koncepta“.

Melankolija ljevice: Snaga jedne skrivene tradicije (XIX.-XX. stoljeće) u francuskom izvorniku objavljena je 2016. godine pod nazivom *Mélancolie de gauche : La force d'une tradition cachée (XIXe-XXIe siècle)*. Djelo se sastoji od pet poglavlja u kojima Traverso prvo definira što je to zapravo melankolija ljevice kao „skrivena tradicija“ ljevice. Nakon toga istražuje razvoj ove tradicije kroz povijest, od njene pojave u Marxovim djelima sredinom 19. stoljeća, sve do njenih manifestacija krajem 20. stoljeća, npr. u djelima Daniela Bensaida. Melankoliju ljevice analizira i kroz slikarska, književna te filmska djela, a posebno se osvrće na melankoliju proizašlu iz propuštenog susreta zapadnog marksizma i antikolonijalizma. Pritom pokušava dokazati da je melankolija ljevice postojala praktički od njenih početaka, no tek nakon trijumfa liberalizma nad socijalizmom 1989. postaje vidljiva.

Traverso melankoliju ljevice smatra jednom dimenzijom kulture ljevice. Autor od Hanne Arendt preuzima koncept skrivene tradicije te ga primjenjuje na melankoliju ljevice – melankolija ljevice je skrivena tradicija zato što ne pripada kanonskim elementima socijalizma i komunizma, naime „ona sa slavnom epohom, u većini slučajeva iluzornom i pogrešnom, uglavnom ne dijeli trijumfe i velika postignuća“ (str. 11). Svaku vrstu melankolije uzrokuje težina nekog poraza ili gubitka, tako i melankoliju ljevice uzrokuju često krvavi i brutalni porazi ljevičarskih snaga, od gušenja Pariške komune 1871. do državnog udara protiv socijalističke vlade čileanskog predsjednika Salvadora Allendea 11. rujna 1973. Iz ovoga proizlazi da je melankolija ljevice usko povezana s pamćenjem ljevice. Kroz veći dio povijesti ljevice marksizam služi ljevici, između ostalog, i kao „prijenosnik klasnog pamćenja, emancipacijskih borbi i revolucija“ (str. 68). No isto kao i same borbe, i porazi u borbama su bili dio pamćenja ljevice koje je marksizam prenosio i čuvao.

Prema Traversu melankolija ljevice se sve do 1989. u kulturi ljevice pojavljuje kao skrivena tradicija. Bila je skrivena zbog specifičnosti strukture pamćenja u marksizmu – u marksizmu je pamćenje uvijek bilo usmjereno prema budućnosti, tj. prema budućim revolucionarnim borbama i na kraju prema komunističkom društvu koje je trebalo biti rezultat tih borbi. Unutar takve strukture pamćenja stvorio se dijalektički odnos između s jedne strane melankolije koja nastaje zbog poraza u revolucionarnim borbama te navodne neizbježnosti pobjede revolucije u budućnosti. Marksistička struktura pamćenja je, kao i melankolija ljevice, stoga bila usko vezana uz teleološku interpretaciju tijeka povijesti u kojoj je pobjeda revolucije bila neizbježna.

Autor navodi mnogo primjera koji oslikavaju ovakvu pojavu melankolije. Marx u svojem djelu *Osamnaesti brumaire Louisa Bonaparte* iz 1852. piše da proleterske revolucije stalno kritiziraju same sebe, uče iz svojih prošlih poraza i grešaka, samo da bi na kraju pobijedile. Skoro dvadeset godina kasnije u djelu *Građanski rat u Francuskoj* Marx još jače ističe već prije naznačenu viziju povijesti i mjesto koje porazi zauzimaju u njoj: „Radnički Pariz, sa svojom Komunom, bit će zauvijek slavljeno kao ponosni preteča novog društva“ (str. 40). Na sličan način Rosa Luxemburg 1919. nekoliko dana prije smaknuća piše članak u kojem sve povijesne poraze ljevice, uključujući i poraz spartakističkog ustanka koji je i sama doživjela, predstavlja samo kao privremene poraze te zaključuje da je nakon svakog poraza komunistički pokret postao još jači, pa će tome biti tako i nakon poraza spartakističkog ustanka. Ovakva vrsta melankolije koja je služila potvrđivanju vjere u pobjedu u budućnosti pojavljuje se i u brojnim filmovima. Gillo Pontecorvo u filmu *Queimada* prikazuje borbu koju antikolonijalni vođa José Dolores vodi protiv britanskih kolonista na jednom karipskom otoku – Doloresa pogubljuju kolonisti krajem filma, međutim njegova smrt je prikazana samo kao nagovještaj buduće pobjede antikolonijalne borbe. Sličnu ideju o neizbježnosti pobjede antikolonijalnih snaga možemo primijetiti i u njegovom ranijem filmu *Bitka za Alžir* u kojem francuske kolonijalne snage uspijevaju u potpunosti uništiti nacionalno-oslobodilački pokret u gradu Alžiru i ubijaju glavnog lika, no na kraju ipak dolazi do oslobođenja.

Iako su se u nekim trenucima pojedini ljevičari odrekli ovakve teleološke vizije povijesti i priznali mogućnost konačnog poraza, npr. Rosa Luxemburg je 1915. napisala da se buržoasko društvo može transformirati u socijalizam, ali isto tako postoji mogućnost da skrene i u barbarizam čiji je primjer vidjela u užasima Prvog svjetskog rata. Međutim sve do 1989. teleološka vizija povijesti je ostala dominantna unutar marksizma te je izražavanje melankolije uvijek bilo vezano uz neizbježnost buduće pobjede. Tu dominaciju ovakve vizije možemo vidjeti i kod same Rose Luxemburg koja je, kao što smo već istaknuli, 1919. godine ponovno govorila o neizbježnosti pobjede komunističkog pokreta.

Godina 1989. i pad komunističkih režima i navodno konačna delegitimizacija marksizma prema autoru označavaju jasnu prekretnicu u razvoju melankolije ljevice. Svi prijašnji porazi su, barem u očima samih ljevičara, izazivali divljenje i osnaživali vjeru u buduću pobjedu. Međutim poraz 1989. je bio drugačije naravi, ovom porazu nije prethodila velika bitka niti je bilo tipičnog ponosa pobijeđenih ljevičara. Izvori komunističke utopije i nade u pobjedu su 1989. iscrpljeni – utopijske ideje postaju stvar prošlosti te ostaje samo melankolija koja je sada izašla iz sjene velikih nada. Stoga ovaj poraz u autorovoj interpretaciji predstavlja konačan prekid dijalektike između melankolije koja proizlazi iz poraza s jedne i nade u socijalističku budućnost s druge strane.

Traverso međutim ovaj poraz i otkrivanje melankolije ljevice vidi kao pogodan trenutak za introspekciju i samokritiku same ljevice upravo kroz prizmu melankolije i odbijanja teleološke vizije povijesti. Prema njemu upravo melankolična vizija potiče izvanštenje i tako omogućuje kritički pristup prošlosti. Autor se osim toga poziva i na tezu Reinharta Kosellecka o epistemološkoj prednosti pobijeđenih prema kojoj su pobjednici apologetski nastrojani, a poraženi se moraju suočiti s iskustvom poraza te tako zadobivaju drugačiji spoznajni potencijal. Osim što prihvaćanje i otkrivanje melankolije omogućuje kritički pogled, prema autoru melankolija omogućuje i oživljavanje poraženih i uništenih nada, odnosno kako to kaže sam autor: „Za razliku od prevladavajućeg humanitarnog diskursa koji sakralizira sjećanje na *žrtve* ignorirajući ili odbacujući njihove angažmane, revolucionarna melankolija svoj pogled usmjerava na *pobijedene*. Tragedije povezane s prošlim izgubljenim bitkama ona gleda kao breme i dug koji sadrže i obećanje oslobođenja.“ (str. 10). Ovakva perspektiva zasigurno pruža drugačiji i inovativni pogled

na ljevicu izbjegavajući pritom potpuno osuđivanje ljevičarskih nada s jedne kao i nekritičku glorifikaciju svih ljevičarskih režima s druge strane.

U takvoj interpretaciji autora liberali su zapravo oni koji su apologetski nastrojeni – liberalni povjesničari poput François Fureta preuzimaju teleološku viziju povijesti u kojoj je pobjeda liberalizma što ju predstavljaju događaji 1989. bila neizbježna, dok Eric Hobsbawm piše sa sviješću o porazu njegove ideje. Marksisti općenito počinju prihvaćati mogućnost konačnog poraza, a Perry Anderson kaže da je moguće da će ideja komunizma biti oživljena slično kao i ideja liberalizma u današnjem neoliberalizmu, no pritom napominje da je jednako tako moguće i da će komunizam biti zaboravljen. Daniel Bensaid – kada piše nakon 1989. – također odbija teleološku viziju prošlosti i tvrdi da je povijest otvoreno polje, citirajući Gramscija koji kaže da se može predvidjeti samo borba. Godina 1989. predstavlja prekretnicu i u odnosu na filmove koji se bave ljevicom. Kao što smo već vidjeli kod Pontecorva, takvi filmovi – kada su uopće prikazivali poraze – održavali su dijalektiku između bolnih poraza i neizbježnosti buduće pobjede. Nakon 1989. ova dijalektika je razbijena i u filmu, a dobar primjer koji potvrđuje ovu tezu je film Theodorosa Angelopoulusa *Odisejev pogled*. U filmu glavni junak putuje u ratom zahvaćeno Sarajevo da bi našao prve filmove snimljene u Grčkoj stare jedno stoljeće. Tijekom putovanja glavnog lika vidimo iščupan Lenjinov kip koji na splavi pluta Dunavom. Za Traversa ovo predstavlja istovremeno silazak komunizma s pozornice povijesti, kao i povratka izvorima i ponovno osmišljavanje komunizma, naime taj kip će na kraju ipak završiti u Njemačkoj gdje je u 19. stoljeću nastala ideja komunizma.

Smatram da ovo djelo ima dvije glavne kvalitete koje ga čine značajnim. Na prvom mjestu tu je koncept melankolije ljevice i dva oblika njegove pojave. Traverso uz pomoć ovog koncepta otkriva dosad uglavnom zanemarenu dimenziju povijesti ljevice, njen odnos prema vlastitim historijskim porazima. Koncept melankolije ljevice Traversu omogućava i kritiku teleološke vizije povijesti koja je obilježavala marksizam općenito i pogotovo razmišljanje ljevice o vlastitim porazima – otkrivanje melankolije nužno podrazumijeva priznanje da postoji mogućnost konačnog poraza ljevice. Druga važna kvaliteta ovog djela je empatičan, ali ipak kritički pogled na historiju ljevice. Takav pogled omogućava odbacivanje (neo)liberalne teleologije koja pobjedu liberalizma vidi kao konačnu i historijski neizbježnu, slično kao što su nekada marksisti pobjedu komunizma smatrali neizbježnom. Čak i ako se ne slažemo s autorovim nastojanjima da se ideje ljevice ožive kroz samokritičku refleksiju, takav pogled može nam približiti ove ideje i objasniti zašto su upravo te ideje i pokreti u nekim situacijama uživali široku podršku, izazivali divljenje, a naposljetku i inspirirali mnoge na žrtvovanje za njih.

Marijan Kraljević

Maciej Czerwinski, *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945-2015)*, Hrvatska sveučilišna naklada i Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2018, 301 str.

Poljski slavist Maciej Czerwiński zaintrigirao je hrvatsku historiografiju – osim proučavanjem poljsko-hrvatskih kulturnih veza – posebno kao autor djela *Naracije i znakovi: hrvatske i srpske sinteze nacionalne povijesti* (Zagreb 2015), o čijem je poljskom izvorniku u *Historijskom zborniku* (br. 1, 2014, str. 271-273) već pisao Branimir Brgles. U toj je knjizi iznesena poticajna semiotička analiza reprezentativnih povijesnih sinteza u hrvatskoj i srpskoj historiografiji, potvrđujući

još jednom važnost perspektiva koje povijesnoj znanosti mogu donijeti znanost o književnosti i književna teorija. Osobito je bitno što su u knjizi obuhvaćena historijska djela i iz hrvatske i iz srpske historiografije, umjesto pretežnog fokusiranja samo na jednu od njih, što uvelike prevladava u tim dvjema susjednim i u mnogočemu strukturno sličnim i povijesno isprepletenim historiografijama.

Istog se postupka Czerwiński poduhvatio i u novoj knjizi u kojoj prati reprezentacije Drugog svjetskog rata u hrvatskoj i srpskoj prozi. Pritom teme Drugog svjetskog rata i hrvatsko-srpskih odnosa ulaze u ključne teme hrvatske i srpske povijesti. Treba istaknuti da nije važno imati u vidu samo ono što se dogodilo tijekom Drugog svjetskog rata nego kako prikazujemo i govorimo o tome što se dogodilo. U tom slučaju književnost nije samo ilustracija tog odnosa prema povijesti nego sadrži i bitna pitanja za samu historiografiju, posebno ako sučelimo romane i historiografiju te njihov javni status, recepciju i utjecaj.

U knjizi *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945-2015)* autor uzima u zadatak predstaviti – ponajviše na osnovu romana iz hrvatske i srpske književnosti koji tematiziraju Drugi svjetski rat – raspon kako od zastupljenosti poslijeratnog sorealističkog modela do njegova propitivanja i napuštanja, tako i od primjene herojske matrice do njezina preispitivanja te u određenoj mjeri napuštanja. Nastoji zatim ukazati na različite predodžbe o ratu u srpskoj i hrvatskoj književnosti, ulazak književnih imaginarija u historiografiju, javni diskurs i kulturu sjećanja, povezivanje Drugog svjetskog rata i rata 1990-ih u književnim djelima te prikazivanje Holokausta u srpskoj i hrvatskoj književnosti. To je u osnovi sadržaj i struktura knjige prema poglavljima.

U analizi književnih tekstova kao izvora koristi se više teorijsko-metodoloških polazišta, među kojima vrijedi posebno istaknuti imagologiju, koja je bliska i povjesničarima preko historijske imagologije i primjerice zbornika *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju* (Zagreb 2009). Ključne riječi analize stoga su predodžbe, ideologemi, imaginariji. Na osnovu toga, autor uspješno pokazuje da je itekako moguće relevantno proučavati književna djela koja tematiziraju povijest i pozicije njihovih autora u konkretnim književnim, kulturnim, društvenim i političkim kontekstima, što može biti poticaj i povjesničarima da se upuste u takva istraživanja. No to zahtijeva određena specijalistička znanja o književnosti, kako bi se izbjeglo upadanje u pretjerana pojednostavlivanja vezano uz književne tekstove i njihove autore.

Važno je što Czerwiński u svojoj analizi sadržajno ne obuhvaća samo hrvatsku i srpsku književnost nego ih i izravno komparira. U hrvatskoj, kao i srpskoj, historiografiji, a zacijelo i u znanosti o književnosti, odnosno povijesti književnosti, uvijek nedostaje radova koji prelaze nacionalne granice vlastitih disciplina, a posebno nedostaje komparacije. Ova knjiga svakako potvrđuje zašto je to važno činiti: širi geografski okvir širi interpretativne perspektive, a komparacija pruža dublje razumijevanje. U konačnici, objedinjeno obuhvaćamo ono što se, u hrvatskom i srpskom slučaju, usprkos vlastitim specifičnostima razvijalo u sklopu zajedničkog jugoslavenskog okvira, bivalo isprepleteno i međusobno reagiralo jedno na drugo te u krajnju ruku neizbježno sadrži čitav niz predodžbi jednih o drugima. Na sličan način, ako bismo se kao povjesničari bavili primjerice historiografijom 1980-ih i 1990-ih, to bi trebalo činiti kao u ovoj knjizi – proučavati i hrvatsku i srpsku historiografiju toga vremena, međuovisno i u komparaciji.

Dakako, pitanje koje bi nekog moglo posebno privući jest kako odrediti ili razgraničiti što je hrvatska, a što srpska književnost, s obzirom da se u knjizi analiziraju i srpski pisci iz Hrvatske, ali u određenoj mjeri i bosanskohercegovačka i crnogorska književnost te pisci koji očito dijele pripadnost više kulturnih krugova. Autor je obuhvatio zaista veliki korpus romana iz hrvatske

i srpske književnosti, upozorio na neke novele i romane koji su kod nas nedovoljno poznati ili vrednovani, s nizom dubinskih i originalnih analiza, u kojima nerijetko ukazuje na ono što do sada nije bilo zamjećivano u interpretacijama (s obzirom da je želio nadići interpretacije pretežno formirane u nacionalnim okvirima, hrvatskom ili srpskom).

Poticajno je kako autor analizira metaforu putovanja u ratnim romanima iz razdoblja socijalizma te prikazivanje lutanja i gubitka puta koji znači sumnju i dovođenje u pitanje samog revolucionarnog puta. Među predodžbama ustaša, četnika i partizana u književnosti zanimljivošću se ističu analize ideologema bratoubojstva – jedan brat u partizanima, drugi u četnicima – u romanima Dobrice Ćosića, Vuka Draškovića i drugih srpskih književnika koji taj motiv uzdižu na kolektivnu razinu podijeljenog srpskog naroda. Uvjerljiv je način na koji Czerwiński spomene motive i uopće književne tekstove povezuje s kulturnim tradicijama, kulturnim kodovima te njihovim političkim implikacijama. To se primjerice odnosi na ideologem pomirbe (ustaša i partizana) u hrvatskoj književnosti, kulturi, društvu i politici te preispitivanje uloge četnika u srpskim romanima, kulturi sjećanja i političkom djelovanju.

Vrijedno je što je autor svoju analizu vremenski provukao do najnovijih romana poput *Doba mjedi* Slobodana Šnajdera iz 2015. godine. Tako svaki novi roman koji će se pojaviti možemo postaviti u analiziranu tradiciju i uvidjeti u kojoj mjeri se u nju uklapa ili joj nastoji izmaknuti. Osim toga, motive na koje je autor ukazao u svojoj analizi moguće je prepoznati i u nekim drugim djelima o kojima nije bilo riječi. Naprimjer motiv „Dvije Hrvatske“ – dvaju pojedinaca na različitim stranama krajnje zaoštrenih ideoloških podjela – možemo vidjeti i kod Milana Mirića u dramskom razgovoru Augusta Cesarca kao pripadnika komunističkog pokreta i njegovog ustaškog isljednika Božidara Cerovskog (*Cesarec smrtimice. Esej – priča*, Zagreb 2013), kao i kod Zvonimira Berkovića u dramoletskim dijalozima *Vladko Maček. Tri razgovora: s knezom Pavlom, Miroslavom Krležom i Alojzijem Stepincem* (Zagreb 2009).

Nije dakako moguće ovdje izdvojiti sve teme, motive, zanimljive primjere i rezultate autorove komparativne analize te njegove interpretativne uvide, stoga ću se fokusirati tek na nekoliko onih oko kojih se može raspravljati. Czerwiński ističe da hrvatska i srpska književnost različito prikazuju Drugi svjetski rat. Tako navodi da srpsku književnost odlikuje znatna prisutnost herojske matrice, a hrvatsku njezin izostanak i u konačnici pacifizam i slabi protagonist. To simbolizira polemika Miloša Crnjanskog i Miroslava Krleže iz 1934. prema kojoj prvi slavi rat, a drugi pacifizam (str. 134-135). Stoga dakle: „Dominantna tendencija u srpskoj kulturi stavlja naglasak na *deobe* – nepremostiv jaz tragično sukobljenih opcija. Srbi, podijeljeni na dva tabora, časno prihvaćaju to breme. Naglašava se heroizam kao osnovni model ponašanja što rezultira smrtonosnim obračunom jedne strane s drugom. Srpski junak ima izražen subjektivitet i snosi odgovornost za svoja djela, makar ona vodila njegovom stradanju.“ (str. 133) Autor svoje uvide temelji na interpretacijama romana Dobrice Ćosića, Vuka Draškovića, Slobodana Selenića i drugih, za koje su stradanje i žrtva uvijek vezani uz kolektivno – kao srpske žrtve – a ne pojedinačno. U hrvatskoj književnosti dominantnu pacifističku tradiciju povući će od Miroslava Krleže (*Hrvatski bog Mars*), preko Vjekoslava Kaleba i Jože Horvata, do Ranka Marinkovića (*Kiklop*) i drugih. Status Prvog svjetskog rata drugačiji je u Hrvatskoj i Srbiji, pa tako i u književnosti, a to se odnosi i na Drugi svjetski rat.

No za raspravu jest što je zaista dominantno u hrvatskoj i srpskoj književnosti i koje ćemo kriterije uzeti da bismo nešto proglasili dominantnim. Autor opsežno analizira Ćosića, Draškovića, Selenića i druge, dok primjerice za Vojina Jelića i Mirka Kovača kratko kaže da ne ulaze u tu tradiciju jer patnju prikazuju samo kao patnju pojedinca, bez njezine instrumentalizacije u

kolektivne svrhe. Čini mi se da bismo i u srpskoj književnosti mogli izdvojiti primjerice tradiciju Vojin Jelić – Mirko Kovač – Dragan Velikić koja se fokusira na individualnu patnju i koju bismo mogli usporediti s takvom hrvatskom književnom tradicijom. Tradiciji pak Dobrice Ćosića i Vuka Draškovića mogli bismo u hrvatskoj književnosti sučeliti Ivana Aralicu i druge autore. Czerwiński dakako kritički obrađuje roman *Četverored* Ivana Aralice iz 1997. koji tematizira Bleiburg prešućujući zločinački karakter NDH [„Nema niti jedne informacije o prirodi te zemlje, o tome kakvu vodi politiku (da je saveznica Trećeg Reicha, provodi Holokaust, teror i masovno ubija ljude), već se naglašava činjenica da nju pokušavaju uništiti njezini protivnici, partizani komunisti i Srbi.“, str. 120], a navodi i druge romane iz 1990-ih i 2000-ih koji ublažavaju NDH ili ne spominju ustaše. Pritom ističe da iako „u hrvatskoj književnosti nije bilo izravne rehabilitacije ustaša, dogodilo se nešto drugo, naime pokušaj da se ustaška tradicija prešuti, eventualno da se umanjí njezin značaj“ (str. 87). Možda ta djela imaju svojevrstnu dominantnu liniju u hrvatskoj književnosti.

Kriteriji za određivanje dominantnosti nekih djela mogu se zasnivati na njihovim političkim implikacijama ili poetičkim ocjenama. Postavlja se pitanje je li u knjizi na hrvatsku književnost primijenjen književni, a na srpsku politički kriterij. Mišljenja sam da se na izloženu podjelu na srpsku herojsku i hrvatsku pacifističku književnost, uza sve razlike, ipak može gledati i drugačije, ne samo uvođenjem dodatnih autora i njihovih djela u argumentaciju, već i na temelju onoga što je sam autor analizirao u svojoj knjizi. U tom slučaju ne bismo stekli predodžbu da je hrvatska književnost generalno prikazana u afirmativnijem, a srpska u kritičnijem svjetlu na temelju različitih kriterija – političkih i književnih – o tome što se u njima drži dominantnim. Neovisno o tome, riječ je o tezama iz knjige koje otvaraju poticajnu raspravu.

Nadalje, Czerwiński povezuje književnost s filmovima, historiografijom, javnim diskursima, kolektivnim sjećanjima, što je za povjesničare itekako zanimljivo i poticajno. Autor smatra da je književnost prva artikulirala neke kontroverzne teme i prijeporne uvide koji se nisu mogli izraziti javno. Navodi primjerice napomenu: „Književnost i umjetnost gotovo su uvijek korak-dva prije historiografije.“ (str. 140), s obzirom da književnost i umjetnost mogu koristiti metaforički jezik. Stoga već spomenuto putovanje kao metafora revolucije znači da kad likovi u romanu ne znaju put time se može izraziti sumnja u putovanje, čak i samu svrhu putovanja, čitaj: revolucije.

Sučeljavajući književnost i historiografiju, autor naglašava sljedeće: „Svi ti elementi predstavljaju hijerarhiju istina o ratu, o narodnooslobodilačkoj borbi i grade kanonsku predodžbu o bratstvu i jedinstvu koja je stvorena u ratu. Ta kanonska vizija osporena je u političkom diskursu i u historiografiji 1970-ih i 1980-ih godina. Međutim na periferijama kulture, daleko od javnih političkih polemika, upravo je književnost kao prva udarila temelje kritičnijem propitivanju takve vizije. Književnost, zahvaljujući svojoj polifoničnoj prirodi i fikcionalnosti, bila je u stanju testirati (auto)cenzuru te sustav zabrana. Tako da će svaka od tih istina s vremenom na ovakav ili onakav način biti propitana, a sve će početi već 1940-ih i 1950-ih godina.“ (str. 43). Czerwiński napominje da je primjerice preispitivanje partizana i četnika bilo formulirano najprije u književnosti, a zatim u historiografiji. Štoviše, predodžbe su se selile iz književnosti u historiografiju, kulturu sjećanja i drugdje. Osim toga: „Literatura tako može biti poticaj za drukčije razumijevanje povijesti i može u konačnici voditi preoblikovanju kolektivnih kulturnih kodova.“ (str. 236). U tom smislu književnost ima izraženiji odjek od historiografije: „Zašto književne *neistine*, mogući i izmišljeni svjetovi, nerijetko snažnije utječu na našu svijest i sjećanje o prošlosti nego istine koje prikazuje historiografija?“ (str. 9), odnosno: „U nekim slučajevima fikcija ima veću ulogu u stvaranju vizije prošlosti nego historiografija.“ (str. 11).

Pohvalno je što se autor ovdje kao i na mnogim drugim mjestima u knjizi referira na historiografiju, što nije uvijek slučaj sa znanosti o književnosti ni – u suprotnom smjeru – sa historiografijom s obzirom na znanost o književnosti. Iako književnost zaista može metaforikom izraziti ono što nije moguće izravno reći, postavlja se pitanje je li baš prvenstvo kod književnosti. Naime, nacionalne tenzije bile su i u jugoslavenskoj historiografiji prisutne od samih otpočetak, sa stalno prisutnim polemikama hrvatskih i srpskih povjesničara, posebno oko *Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije* iz 1963. godine, *Historije naroda Jugoslavije*, sinteza povijesti Jugoslavije i mnogih drugih knjiga. Isto tako, premda historiografija nije koristila metaforiku kao što je to činila književnost, koristila je implicitna značenja i analogije. Primjerice budući da je gotovo službeni ideologem socijalističkih režima bio da je Francuska revolucija prethodnica socijalističkih revolucija, pa tako i jugoslavenske socijalističke revolucije, autori koji su 1989. godine u Jugoslaviji povodom velike 200. godišnjice Francuske revolucije pisali o revolucionarnom teroru Francuske revolucije računali su na to da će čitatelji po analogiji te kritičke napomene shvatiti važećima i za jugoslavenski revolucionarni teror.

Čak i kad prihvatimo da je književnost imala mehanizme izraziti ono što drugi žanrovi nisu mogli u tolikoj mjeri, pitanje za raspravu jest i je li književnost zaista bila toliko društveno važna i imala toliki odjek i utjecaj. Referiram se tu na spomenutu autorovu tezu da su ideologemi migrirali iz književnosti u kulturu sjećanja i historiografiju. Postavlja se najprije pitanje filma. Autor u mnogo primjera spominje filmove, što je zaista važno, no ne konfrontira status književnosti i filma. Za raspravu jest je li film imao veći odjek i gledanost u odnosu prema književnosti pa i bio više zabranjivan, iako su i mnoga književna djela imala velike naklade i brojna izdanja te bila zabranjivana, kao što je slučaj i s pojedinim kazališnim predstavama. Osobno bih ipak rekao da je ključna politička sfera. Onog trena kad politička sfera nije više mogla sprečavati polemike – napose 1980-ih godina – one se počinju intenzivno javljati svugdje: i u književnosti, i historiografiji, i filmu, i kulturi sjećanja. („Vrhunac tog spora dogodit će se 1980-ih godina, kada će i književnost i historiografija osporiti fundamentalnu predodžbu o ratu. To će na kraju dovesti do intelektualnog sukoba za nasljeđe rata i, čini se, imati velik značaj za projiciranje novog sukoba na prostoru bivše Jugoslavije.“, str. 44.)

U današnjim društveno-političkim i kulturno-medijskim konstelacijama književnost sigurno ne može utjecati na promjenu kulturnih poimanja. Tako roman Rade Jarka *YU puzzle* iz 2013. prema autoru „čini ozbiljan iskorak u propitivanju Drugoga svjetskog rata“ (str. 222), no romani nemaju više gotovo nikakav društveni odjek i politička sfera dikтира ritam odnosa prema prošlosti. U svakom slučaju, na temelju autorovih analiza moguće je poticajno raspravljati o statusu književnosti i historiografije u odnosu na druge žanrove i društvena područja. Treba spomenuti da su o knjizi *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945-2015)* i pitanju je li književnost kreirala rat 1990-ih u *Novostima* 2019. polemizirali Jerko Bakotin i Maciej Czerwiński (usp. Polemika o knjizi Macieja Czerwińskiego ‘Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945-2015)’, <http://www.historiografija.hr>).

Zanimljivo je što Czerwiński na mnogim mjestima u knjizi spominje čitatelje i to kako su oni shvaćali ili reagirali na neke književne obrade određenih povijesnih tema. Taj se dio dakako može proširiti uključivanjem šireg aspekta recepcije. To nije naravno zadaća autora koji je imao vlastiti fokus analize književnih djela, ali u tome vidim prostor za druge istraživače društvene recepcije romana o Drugom svjetskom ratu u socijalističkoj Jugoslaviji, odnosno Hrvatskoj i Srbiji. Iako autor navodi kritike određenih romana, čak i reakcije povjesničara na njih, to bi svakako drugi istraživači mogli proširiti, primjerice ispitujući kako je reagirala književna kritika,

a kako šira javnost, intelektualci i drugi pojedinci na određena djela, jesu li prepoznavali kritičke poruke pojedinih romana i kako su reagirali na njih, kakvo se značenje pripisivalo tim romanima te što se sve može zamijetiti u odcjima i polemikama o romanima. Romani su objavljivani u točno određenim povijesnim trenucima i specifičnim kontekstima te su u odnosu na njih i razumijevani, što je još jedna razina – društvene povijesti knjiga – koju bi povjesničari i drugi znanstvenici mogli dodatno istraživati.

S obzirom na često spominjanje čitatelja i njihovog potencijalnog shvaćanja ideoloških pozicija romana, moguće je postaviti pitati kako bi čitatelji mogli čitati autorovu knjigu. Dio čitatelja u Hrvatskoj vjerojatno bi bio zadovoljan prikazom (pacifističke) hrvatske u odnosu na (herojsku) srpsku književnost – iako opet ističem da autor na više mjesta kritizira i prikaz rata u dijelu hrvatske književnosti – dok dio čitatelja u Srbiji time vjerojatno ne bi bio zadovoljan, smatrajući da je hrvatska književnost manje kritizirana nego srpska. Dio čitatelja u Hrvatskoj i Srbiji mogao bi raspravljati o slučajevima kad se rat i revolucija svode na komunističke dogme i ideologeme koje bi književnost trebala unaprijed osporavati: „Iako roman Oskara Daviča *Pesma* (1951) i na kompozicijskom i na jezičnom planu radikalno prekida sa socrealizmom i uspješno eksperimentira s modernističkim poetikama, komunizam i junaštvo nisu u njemu predmet negacije. (...) Stoga Davičov roman, iako je izvanredno književno ostvarenje (i jedna od ponajboljih fikcija na temu rata) ne osporava kolektivizam komunističke utopije. Naprotiv – afirmira ga, uključujući i beskompromisno herojstvo, no čini to tako da naglašava sumnju koju se kasnije propituje.“ (str. 169-170); „No takvo spašavanje ljudskog u ludilu rata kod čitatelja izaziva pitanje: je li taj napor imao smisla? Zašto su se mučili, zašto su prošli tako velik put po kiši da bi nakon toga ionako svi poginuli?“ (str. 181).

Kao što se iz perspektive rata 1990-ih gleda unatrag na Drugi svjetski rat, možda retrospektivno motrište predstavlja i antiratni stav koji danas imamo privilegiju zauzeti. No Drugi svjetski rat nije ostavljao mnogo izbora ili prostora za biti sa strane. Stoga je primjerice i liberal Bogdan Radica, koji je u međuratnom razdoblju kritizirao i fašistički i komunistički totalitarizam, tijekom rata 1941-1945. godine bio na strani NOP-a kao dijela antifašističke koalicije, bez obzira što je kasnije bio oštri kritičar komunističke Jugoslavije. I Julien Benda, autor poznate *Izdaje intelektualaca*, kritizira pred Drugi svjetski rat nacizam i staljinizam, ali i demokraciju jer se oklijeva boriti. Enzo Traverso u *Melankoliji ljevice* (Zagreb 2018) također ističe: „Sjećanje na borbe prepustilo je mjesto komemoracijama usmjerenima na veličanje prava čovjeka.“ (str. 21). Kao digresija koja nema veze s autorom i njegovim djelom, već sa suvremenim kontekstom Hrvatske i Srbije u kojima se, ne samo u književnosti, partizane svodi isključivo na zločine odmazde 1945. – što je u jednu ruku razumljivo jer se o njima nije javno govorilo – ali i uopće demonizira, osjeća se potreba da onako kako su od 1945. do 1991. mnogi pisci nastojali pokazati da je među ustašama, domobranima, četnicima, Nijemcima i drugima bilo osoba nerijetko vrlo različitih motivacija i ponašanja, tako je to danas potrebno pokazati za partizane i komuniste.

Czerwiński među ostalim napominje da se u kulturi sjećanja u Hrvatskoj ljevica i desnica istovjetno ponašaju, primjerice u odnosu prema Bleiburgu i Jasenovcu („Obje ideološke opcije imaju istu argumentaciju, a retorika im je gotovo identična.“, str. 163), iako osobno iz više razloga u tome ne vidim simetriju. Tako su kritike ljevice u vezi obilježavanja Bleiburga („U mnogim nastupima ljevičarskih ideologa tvrdi se da komemoracije na Bleiburgu nemaju cilj sjećanje na žrtve, već veličanje propale NDH.“, str. 163) zapravo podjednake onima u Austriji – u kojoj je na vlasti desnica – prilikom osporavanja načina na koje su komemoracije obilježavane, što je kulminiralo 2019. godine. Neke od ovdje i prethodno navedenih tema bile su predmetom spomenute polemike J. Bakotina i M. Czerwińskog.

Zadnje poglavlje o prikazivanju Holokausta u hrvatskoj i srpskoj književnosti – u kojem se autor fokusirao na pitanja (ne)mogućnosti reprezentacije Holokausta te modaliteta prikaza žrtava, odnosno počinitelja – vrlo je zanimljivo i ponešto drugačije od prethodnih. U njemu je naime usmjerenje više na analizi književnih tekstova nego na njihovom povezivanju s historiografijom i kolektivnim sjećanjem te društveno-političkim kontekstom, kao što je to bio slučaj u prethodnim poglavljima, što otvara prostor za dodatna istraživanja (kojima možemo pridodati i širu recepciju tih djela u smislu već spominjane društvene povijesti knjiga). Vrijedno je što Czerwiński upozorava na romane koji su u hrvatskoj kulturi gotovo posve zaboravljeni, primjerice roman o njemačkom logoru smrti Dachau Ante Kesića *Crni snijeg* iz 1957. („gotovo nevrednovanog u hrvatskoj kritici“, str. 246). Moguće je primijetiti da autor za romane o Holokaustu više navodi da su zastrašujući i potresni nego za druge romane („Svjedočanstvo Vere Kroner o logoru u Auschwitzu, gdje je sterilizirana i neprestano seksualno i fizički zlostavljana, toliko je potresno da se čitatelj suočava s prizorima koji radikalno odudaraju od svijeta koji poznaje.“, str. 268). No čini se da se temi Holokausta i govora o književnosti o Holokaustu samima po sebi upisuje dodatna važnost – kao i potresnost – u većoj mjeri nego kad je riječ o nekim drugim povijesnim iskustvima.

Niz je drugih tema u knjizi iznimno poticajnih za raspravu i osmišljavanje novih istraživanja. U cjelini, knjiga *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945-2015)* važan stručni poticaj donosi svojim teorijsko-metodološkim aparatom, opsegom i zanimljivošću analiziranog korpusa i širokim komparativnim i sinteznim zahvatom hrvatske i srpske književnosti te interpretativnim uvidima i tezama. Knjiga se lako i sa zanimanjem čita, vrlo je sadržajna, a historiografija, film, kultura i politika vješto se uvode u analize književnosti. Knjiga je to koja vas angažira – bilo da čitate o već poznatim romanima iz nove perspektive ili onima koje još niste pročitali, kao i o onima za koje prvi put čujete – upućujući vas da se složite ili pak polemizirate s autorom. Mnogo je aspekata ove knjige koji su važni i za historiografiju, primjerice razlike između književnosti koja tematizira povijest i historiografije te njihova statusa i utjecaja, kao i velikog problema sudnosa fikcije i zbilje. Treba svakako istaknuti i analize romana koji preispituju (ne)mogućnost objektivne spoznaje prošlosti ili čak imaju povjesničara za književnog lika kao roman Borislava Pekića *Kako upokojiti vampira* iz 1977. godine. Osim za povijesnu znanost i znanost o književnosti, knjiga *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945-2015)* važna je i za našu intelektualnu kulturu u kojoj je rat ključna društvena tema, a vampir Drugog svjetskog rata nikako nije upokojen.

Branimir Janković

Xavier Bougarel, Hannes Grandits, Marija Vulesica, ur., *Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe*, Routledge, London i New York 2019, 281 str.

Ukoliko čitatelj otvori prve stranice ovoga zbornika, brzo će naići na tvrdnju da je njegov fokus na socijalnoj historiji, odnosno istraživanju preoblikovanja etničkih i religijskih zajednica, masovnih zločina i lokalnih dimenzija holokausta u Jugoistočnoj Europi u Drugome svjetskom ratu. Urednici zbornika, Xavier Bougarel (Centre d'études turques, ottomanes, balkaniques et centrasiatiques, Pariz), Hannes Grandits (Humboldt-Universität zu Berlin) i Marija Vulesica (Zentrum für Antisemitismusforschung der Technischen Universität Berlin) u predgovoru (str.

1–24) objašnjavaju da je on produkt francusko-njemačkog projekta „New Approaches to the Second World War in Southeastern Europe“ koji je trajao od 2014. do 2016. godine. Ipak, kako se vidi iz petodijelne raspodjele zbornika i radova u njima, on ne obuhvaća čitavu Jugoistočnu Europu već ponajprije zemlje bivše Jugoslavije i Grčku čija fragmentacija pod fašističkom okupacijom i kontrolom, smatraju urednici (str. 19), omogućava detaljan uvid u lokalni kontekst i izbjegavanje preuranjenih, odnosno empirijski neopravdanih generalizacija.

Prvi dio zbornika pod naslovom „Proces stvaranja zajednica“ („Group-making as a process“, str. 25–84) otvara rad Paola Fonziya, „Baštinići Rimskog Carstva? Arumunji i fašistička okupacija Grčke (1941–1943)“ („Heirs of the Roman Empire? Aromanians and the fascist occupation of Greece (1941–1943)“, str. 27–49). U njemu se, ponajprije na temelju talijanskih arhivskih izvora, govori o pokušaju suradnje arumunjske manjine u Grčkoj pod vodstvom njezinih istaknutijih pripadnika s talijanskim okupacijskim vlastima između 1942. i 1943. godine. Rad Daniele Simon, „Zadatak stoljeća. Lokalne dimenzije prisilnih prekrštavanja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941–1942)“ („‘The Task of the century’. Local dimensions of the policy of forced conversion in the Independent State of Croatia (1941–1942)“, str. 50–65) ima za zadatak kontekstualizirati ustašku politiku prisilnih prekrštavanja. Simon naime smatra da prije rujna 1941. godine ustaška vlast unatoč mjerama protiv srpskoga stanovništva nije planirala prisilno provoditi njegovo prekrštavanje te da je prvi impuls tada došao s lokalne razine, odnosno od čelnitstva velikih župa i kotara. U prvoj fusnoti rada ona (pomalo nesretno) pozicionira još uvijek nedovoljno temeljito istražene stavove Katoličke crkve i nadbiskupa Stepinca u kontekst nedefiniranoga pojma revizionizma kojega inače različite neokomunističke frakcije unutar akademske zajednice znaju koristiti za obranu ideologije marksizma-lenjinizma. U radu se zaključuje (str. 60) da inicijative s lokalne razine nisu bile nužno povezane s planovima ustaške vlasti i njezinom ideologijom, što ipak proturječi spoznajama u drugim radovima zbornika (str. 107–108). Naime, neprijeporna je činjenica da je jedan od temelja ustaške ideologije bila dihotomija između katoličkoga i muslimanskog stanovništva s jedne te pravoslavnoga stanovništva s druge strane, što je primjerice potvrđeno već u svibnju 1941. u javnim izjavama ustaškoga ideologa Mile Budaka o pravoslavnim „Vlasima“ kao „najzakletijim neprijateljima“ Hrvata. Posljednji je u ovome dijelu zbornika rad Thomasa Porene pod naslovom „Nametnuti identiteti. Korištenje kategorije ‘Jugoslaven’ za klasifikaciju zatočenika nacističkih koncentracijskih logora Mauthausen, Buchenwald i Dachau (1941–1945)“ („Forced identities. The use of the category ‘Yugoslav’ to classify inmates in the Mauthausen, Buchenwald and Dachau Nazi concentration camps (1941–1945)“, str. 66–84). U njemu Porena, ponajprije na temelju arhivske ostavštine Rudija Supeka i brojnih primjera, zaključuje da je kategorija ‘Jugoslaven’ u navedenim koncentracijskim logorima, ali i u povezanosti s njemačkim okupacijskim snagama u Jugoistočnoj Europi, pored negativne političke, dobila i rasnu konotaciju. Treba ipak upozoriti da takav zaključak ide predaleko s obzirom na to da su neki od najpoznatijih kolaboracionista fašizma na okupiranome jugoslavenskom području bili javno poznati kao eksponenti ideologije integralnoga jugoslavenstva, poput Marka Narlačena u Sloveniji i Dimitrija Ljotića u Srbiji.

Drugi dio zbornika pod naslovom „Lokalne dinamike nasilja“ („Local dynamics of violence“, str. 85–158) počinje radom Polymerisa Voglisa, „Kontroliranje prostora i ljudi. Rat, teritorijalnost i populacijski inženjering u Grčkoj tijekom 1940ih“ („Controlling space and people. War, territoriality and population engineering in Greece during the 1940s“, str. 87–105). Voglis istražuje kontrolu grčkoga teritorija i stanovništva na primjeru bugarske okupacijske zone i njemačkih vojnih operacija protiv grčkih partizana u prvim dvama dijelovima rada, a u treće-

mu dijelu na primjeru sukoba vladinih snaga protiv komunista u Grčkome građanskom ratu. Iako je bilo poželjno u radu dodatno pojasniti karakter Narodnooslobodilačke fronte (EAM), što je nedostatak koji postaje razumljiv autorovim odobravanjem riječi Mao Zedonga o geril-skome načinu ratovanja i negativnome oslikavanju intervencionizma zapadnih demokracija u Hladnome ratu (str. 101–102), ova nacionalna grčka tematika svakako otvara mogućnost plodonosne komparacije s Narodnooslobodilačkim pokretom u Jugoslaviji. Drago Roksandić u svojem radu „Prostorne i vremenske logike nasilja. Nezavisna Država Hrvatska u kotarima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.)“ („Spatial and temporal logics of violence. The Independent State of Croatia in the districts of Glina and Vrginmost (April 1941–January 1942)“, str. 106–140) na temelju precizne baze podataka prostorno i vremenski kontekstualizira masovne ustaške zločine nad srpskim stanovništvom u navedenim kotarima. Autor također raspravlja i o ideologijama hrvatskoga seljačkog, ustaškog i jugoslavenskog komunističkog pokreta u vremenu neposredno prije i u prvoj godini rata, ali u tome jugoslavenska historiografija, na koju se oslanja, iz očiglednih razloga suprotstavljenosti Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) Mačekovoj Hrvatskoj seljačkoj stranci, ne može biti pouzdani vodič. Unatoč tome, autori argumentirani i potkrijepljeni zaključci o povezanosti vodećih ekspanzionističkih ideologija i masovnih zločina nad srpskim stanovništvom i više su nego opravdani. Janis Nalbadidacis u posljednjemu je radu ovoga dijela zbornika pod naslovom „Dinamika neograničenog nasilja. Masakr u Distomu (10. lipnja 1944.)“ („Dynamics of unrestrained violence The massacre of Distomo (10 June 1944)“, str. 141–158) na temelju njemačkih arhivskih izvora istražio zločin jedne njemačke regimente nad 223 stanovnika grčkoga sela Distoma. Nalbadidacis se u mikrohistorijskoj analizi motiva počinitelja, žrtava i promatrača fokusirao na psihohistorijske aspekte, ali ne isključuje širi ideološki kontekst borbe Wehrmachta protiv grčkih partizana unutar EAM-a pod vodstvom Komunističke partije Grčke.

Treći dio zbornika pod nazivom „Lokalne perspektive na holokaust“ („Local perspectives on the Holocaust“, str. 159–234) otvara rad Nadège Ragaru, „Poludjeli časovi lokalnoga progona. Antižidovske politike u Bitolju pod bugarskom okupacijom (1941–1943)“ („The maddening clocks of local persecution. Anti-Jewish policies in Bitola under Bulgarian occupation (1941–1943)“, str. 161–195). Autorica na temelju bugarskih arhivskih izvora minuciozno istražuje mikrohistorijske aspekte holokausta u makedonskome Bitolju pod bugarskom okupacijom. Iako negira ulogu ideologija u tome, sve je prepuno konfliktnih nacionalnih političkih ideologija, ponajprije srpske i bugarske (str. 168), a i „konačno rješenje“ židovskoga pitanja u Bitolju u ljeto 1942. godine (str. 171) vremenski potpuno odgovara istim događajima na europskoj razini diktiranim nacističkom politikom. Iako se za stručnjakinju za bugarsku i makedonsku povijest nije smjelo dogoditi da se Unutarnja makedonsko-odrinska revolucionarna organizacija (VMORO) i Unutarnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO) tretiraju kao različite organizacije (str. 167, 186), rad je u cjelini intelektualno vrlo poticajan. Leon Saltiel u svojem se radu „Otpor ili kolaboracija? Grčke kršćanske elite Soluna u suočavanju s holokaustom (1941–1943)“ („Resistance or collaboration? The Greek Christian elites of Thessaloniki facing the Holocaust“ (1941–1943)“, str. 196–213) bavi stradanjem brojne i kroz tisućljeća prisutne židovske zajednice u Solunu za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Autor izlaže stav solunske kršćanske elite prema njemačkim okupacijskim vlastima i holokaustu istražujući aspekte robovskog rada na koji su Židovi bili prisiljeni, zatim uništenje njihova groblja i konačno isključenje iz profesija u solunskome društvu. Ali s obzirom na to da je stav solunske elite prema holokaustu, kako i autor naglašava (str. 199, 206–207), bio određen nacionalnim, društvenim, ekonomskim

i političkim razlozima, ostaje pitanje jesu li religiozne razlike, koje implicira naslov, imale udjela i jesu li uopće lokalne elite bile u mogućnosti učiniti puno u sprječavanju holokausta koji je u ljeto 1942. godine u Solunu, kao i u čitavoj Europi, bio u fazi bezobzirne implementacije? Na to pitanje odgovor nudi vrlo zanimljiv rad Marije Vulesice, „Biti Židov u Zagrebu 1941. Život i smrt Lavoslava Schicka“ („Being a Jew in Zagreb in 1941. Life and death of Lavoslav Schick“, str. 214–233), pisan ponajprije na temelju zagrebačkih arhivskih izvora. Iako je ambiciozna intencija rada bila detaljno rekonstruirati život zagrebačkoga odvjetnika, izdavača i učenjaka židovskoga podrijetla Lavoslava Schicka tijekom 1941. godine, autorica je morala priznati (str. 228) da, zbog manjka izvora, sudbina Schicka i njegove ostavštine nije mogla biti posve rasvijetljena. Međutim, sasvim su logični njezini zaključci (koji se suprotstavljaju glavnim intencijama ovoga zbornika) o tome da uništenje hrvatskih Židova nije bilo rezultat lokalnih dinamika nasilja već smišljenoga plana protiv kojega njegove žrtve nisu imale mogućnosti djelovanja poslije travnja 1941. godine (str. 229).

Posljednja dva dijela zbornika, četvrti pod nazivom „Svakodnevni život pod okupacijom“ („Everyday life under occupation“, str. 235–260) i peti kojega čini epilog (str. 261–281), sastoje se od po jednoga rada. Dejan Zec u svojem radu „Bijeg u normalnost. Zabava i propaganda u Beogradu tijekom okupacije (1941–1944)“ („Escape into normality. Entertainment and propaganda in Belgrade during the occupation (1941–1944)“, str. 237–260) raspravlja o aspektima široko definirane „zabave“, odnosno svakodnevice (novinstva, kulture i sporta) u okupiranome Beogradu. Zec smatra da se na temelju te problematike vrlo dobro mogu proučavati inače teže mjerljive kategorije poput kolaboracije s okupatorom i općenita atmosfera u društvu. U epilogu se rad Sabine Rutar, „(Pre)mjeravanje Drugoga svjetskog rata. Historistički režimi i naslijeđe Hladnoga rata u Europi“ („(Re-)Scaling the Second World War. Regimes of historicity and the legacies of the Cold War in Europe“, str. 263–281), može čitati kao pokušaj pogovora zborniku. Autorica smatra da istraživanje mikrohistorijskih aspekata Drugoga svjetskog rata u Jugoistočnoj Europi poput iskustava vojnika, međupovezanosti promjenjivih lojalnosti i radikalizacije društvenih konteksta te socijalne historije općenito može doprinijeti integraciji historiografije ovoga dijela Europe u međunarodnu historiografiju. Time ovakav „pogled iz Jugoistočne Europe“ ne vodi ponovnoj provincijalizaciji historiografije nego povratak autentičnome Drugom svjetskom ratu koji je u historiografiji, ističe Rutar, bio iskrivljen hladnoratovskim iskustvom.

Neki kasniji povijesni događaji, međutim, mogu pridonijeti rasvjetljavanju i boljemu shvaćanju onih ranijih koji su ih često uzrokovali, a određene su metode u historiografiji prikladne za proučavanje samo određenih povijesnih pojava. Socijalna historija u cilju proučavanja demografskih trendova i socijalnoga inženjeringa ne zahtijeva primjere već precizne podatke (prisutne jedino u Roksandićevu radu), ali ona nije neprikladna samo za proučavanje kratkoročnih demografskih trendova većih etničkih zajednica u ratu nego i uništenja manjih. Primjer veće etničke zajednice je srpska zajednica u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj koja se pridruživala Narodnooslobodilačkome pokretu pod vodstvom KPJ-a (što se u zborniku neopravdano naziva „komunističkim partizanima“, str. 7, 254) i unatoč ustaškome teroru nastavila je biti većinska na prostorima na kojima je bila i prije rata. Primjer manje zajednice je uništenje židovske populacije koje je ovisilo, kako je u zborniku pokazano, o političkoj primjeni nacističke ideologije u određenome povijesnom trenutku. Upravo je krucijalna povezanost kolaboracijskih režima s okupacijskim snagama problematika o kojoj ovaj zbornik ne govori, a u tome je pogledu znakoviti primjer nespominjanje (za hrvatsku problematiku) nezaobilazne građe sakupljene u tetralogiji Bogdana Krizmana o ustaškome pokretu, koja pokazuje takoreći iz dana u dan navedenu suradnju i kon-

trolu lokalnih režima od strane fašističkih sila. Interpretacije novije hrvatske historiografije (za razliku od oslanjanja na faktografske činjenice izložene u njoj) u izradi zbornika uglavnom nisu uzimane u obzir, što bi trebao biti poticaj reevaluaciji njezine kvalitete istraživanja i produkcije. S druge strane, u zborniku su za glavne teme uz istraživače izvan Jugoslovenske Europe (osim Roksandića i Voglisa) zastupljeni jedino doktorandi koji djeluju unutar njemačkoga i švicarskoga visokoobrazovnog sustava (Simon, Porena, Nalbadidacis i Saltiel) pa teza o „pogledu iz Jugoslovenske Europe“ zahtijeva dodatno opravdanje. Ta činjenica objašnjava i navedene manjkavosti u radovima, često proizašle iz nedovoljne istraženosti lokalnih arhivskih izvora i odsutnosti nezaobilaznih, ali teže preglednih izvora iz periodičnih publikacija.

Unatoč svemu navedenome, ovaj će zbornik vjerojatno najviše koristiti profesionalni istraživači zainteresirani za problematiku izložene u pojedinim radovima od kojih je svaki na svoj način vrijedan historiografski prilog. Oni koji se upuste u čitanje cijeloga zbornika dobit će vrijedno iskustvo nekonvencionalnoga i intelektualno poticajnoga pristupa Drugome svjetskom ratu u Jugoslovenskoj Europi koji će po mogućnosti ubuduće imati i nastavak. Ali s obzirom na to da zbog trenutno vrlo visoke cijene zbornik često neće biti dostupan niti u knjižnicama, preostaje nadati se da će on izaći i u izdanju s mekim uvezom.

Matko Globačnik

Ian Kershaw, *Kraj – Slom Hitlerove Njemačke 1944.-1945.*, prevela s engleskog Iva Karabaić, V.B.Z, Zagreb 2018, 542 str.

Hrvatski čitatelji dugo su bili uskraćeni za još jedno djelo važnoga britanskoga povjesničara Iana Kershawa. Naime, historiografska javnost još je 2011. upoznala knjigu koja je predmet ovoga prikaza. Tek nedavno, 2018. godine, ta je knjiga ugledala svjetlo dana i na hrvatskom jeziku – na preko 500 stranica, podijeljena u devet velikih poglavlja: *Šok za sustav, Slom na Zapadu, Nagovještaj strave. Nada se uzdiže – i nestaje, Katastrofa na istoku, Teror se vraća kući, Urušavanje temelja, Implozija, Likvidacija.*

Postoji li još nešto što se može reći i napisati o kraju Trećega Reicha, a da nije izgovoreno ili napisano? O ovoj je temi doslovno napisano tisuće knjiga i članaka, a u posljednjih dvadesetak godina su se pojavili mnogi sjajni autori poput Antony Beevora, Maxa Hastingsa, Rogera Moorhousea, Marka Mazowera, Richarda J. Evansa i Richarda Bessela. Zašto je onda Hitlerov biograf, Ian Kershaw, odlučio dodati još jedno djelo na ionako veliku količinu djela o završnim godinama nacističke Njemačke? Odgovora je nekoliko, tvrdi Kershaw: prvo, fascinacija i želja za istraživanjem nacističkoga režima još postoji kod autora, i drugo, u historiografskome smislu važnije, još nitko nije adekvatno odgovorio na, po njegovu mišljenje, najvažnije pitanje – zašto su se Nijemci nastavili boriti do gorkoga i apokaliptičnoga kraja, dugo nakon što je bilo kojoj racionalnoj osobi bilo jasno da je rat izgubljen i da bi njegovo produženje značilo samo još veće i totalno uništenje njemačkih gradova i apsolutnu bijedu stanovništva? Zašto su se Hitlerove samoubilačke zapovijedi još uvijek slušale bez pogovora i ikakvoga prigovora? Kershaw tvrdi da se pravi i adekvatni odgovori mogu naći u istraživanju struktura vladavine i stanja uma u Njemačkoj u trenutku *Götterdämmerung* – *Sumraka bogova.*

Kraj – Slom Hitlerove Njemačke pripovijeda priču o samome kraju Drugog svjetskog rata – od posljedica neuspjelog pokušaja atentata na Adolfa Hitlera u srpnju 1944, preko protuofenzive u Ardenima, raspada Istočne fronte i opsade Berlina sve do kraja svibnja 1945. kada su, tri

tjedna nakon Führerovog samoubojstva, njegovi nasljednici bili uhićeni, nacistička vlada raspuštena, a potpisom kapitulacije završio najstrašniji rat koji je čovječanstvo preživjelo. To je priča koju možemo svesti na samo nekoliko riječi, priča o prkosu i uništenju. Kao što Kershaw prikazuje u opipljivim i pitoresknim detaljima, ogromna i nezamisliva količina ljudske patnje u završnom poglavlju Drugog svjetskog rata prkosi mašti. Tijekom prva četiri mjeseca 1945. saveznici su na njemačke gradove bacili 471.000 tona bombi, dvostruko više nego u 1943. Deseci tisuća ljudi umrli su, milijuni su ostali beskućnici. Na istoku su milijuni očajnički pokušavali pobjeći od strahota silovanja i ubojstva koje su donosili sovjetski vojnici, koji su namjeravali osvetiti barbarsku okupaciju njemačke vojske svoje domovine. Teror nacista vidio se na svakom koraku i prema njemačkome narodu. Opisom jednog takvog mučnog događaja Kershaw započinje svoju knjigu: dolaskom američkih postrojbi 18. travnja 1945. pred gradić Ansbach u Središnjoj Franconiji kada devetnaestogodišnji student teologije Robert Limpert započinje svoju akciju kako bi spriječio da njegov grad bude uništen u besmislenoj bitci protiv Saveznika. Na žalost, Limpert je prokazan od strane dvojice pripadnika Hitlerjugenda (Hitlerove mladeži), ubrzo je uhićen, osuđen na prijetome sudu koji je trajao samo dva sata te obješen. Četiri sata kasnije Amerikanci ulaze u grad te skidaju tijelo Richarda Limperta.

U prvome poglavlju Kershaw opisuje trulost nacističkoga režima iznutra: stalne borbe za prevlast unutar nacističke stranke koje su nastavile obilježavati i razdoblje 1944-1945. kada je kraj bio toliko blizu. Vlast u državi gotovo potpunosti u svoje ruke preuzimaju četiri Hitlerova paladina – Heinrich Himmler (šef policije i ministar unutarnjih poslova), Martin Bormann (čelnik stranačke kancelarije i Hitlerov osobni tajnik), Joseph Goebbels (ministar propagande i povjerenik za „totalni rat“) te Albert Speer (ministar za naoružanje i ratnu proizvodnju). Njihova moć još više raste nakon atentata na Hitlera u srpnju 1944, a opada moć nekih drugih istaknutih nacista poput Hermana Göringa koji pada u nemilost zbog stalnoga bombardiranja njemačkih gradova, tj. nemogućnosti ratnoga zrakoplovstva kojemu je bio na čelu da to zaustavi. Upravo ova četvorica bili su ključni, kako navodi Kershaw, za dodatnu radikalizaciju njemačke vojske, javnosti i pojačanja terora. Opis te pojačane radikalizacije i naciifikacije nastavlja se i u drugome poglavlju – više nije postojala niti jedna sfera javnoga, vojnoga ili bilo kakvog drugoga života koja nije bila pošteđena intervencije Nacističke stranke i njezinih podružnica. Pogotovo je to bilo naglašeno u odnosu prema vojsci te stalnim smjenama zapovjednoga kadra gdje je poslušnost i odanost stranci postala prvi i najvažniji kriterij imenovanja vojnih zapovjednika.

Idućih nekoliko poglavlja, *Nagovještaj strave, Nada se uzdiže – i nestaje, Katastrofa na istoku, Teror se vraća kući*, upućuju čitatelje u stanja na bojištima krajem 1944. i početkom 1945. godine. Na istočnome bojištu su samo vojne žrtve bile užasne iz perspektive nacističke Njemačke: gotovo polovica njemačkih vojnika koji su poginuli u ratu ubijeno je u posljednjih 10 mjeseci. I naravno, oni koji su najviše patili bili su žrtve nacističkog režima: prisilni radnici iz svih krajeva pokorene Europe, ratni zarobljenici na istočnoj bojišnici te preživjeli ostaci europskih Židova, od kojih su mnogi poginuli na besmislenim marševima smrti s ciljem pražnjenja koncentracijskih logora prije nego su ih mogli osloboditi neprijateljske snage. U Auschwitzu, na primjer, je ostalo samo 7.000 bolesnih i gladnih zatvorenika kada su sovjetske trupe stigle u siječnju 1945. Kershaw u detaljima opisuje kako su unatoč vojnim katastrofama na svakome koraku rijetki njemački vojnici dezertirali te se većina nastavila boriti. Suočeni s nemilosrdnim bombardiranjem i totalnim ratom, većina civila je bila iznimno depresivna, ali malo ih se pobunilo. Kako racionalno odgovoriti na tu činjenicu? Autor tvrdi da je jedan od odgovora u teroru: usprkos

velikim poremećajima u gospodarstvu mašinerija državnog aparata je neprestano radila pa su tako i dalje tiskane novine, isplaćivane su plaće, pošta je bivala isporučena, „defetisti“ su brzo bili prokazivani, pronađeni i pogubljeni. Tu vjerojatno pronalazimo i najvažniju poruku ovoga historiografskoga djela: lekcija koliku cijenu moraju platiti svi zbog onih koji slijepo i vjerno slijede, u ovome slučaju Adolfa Hitlera, nasuprot lekciji da je ponekad časno i odustati. Samo letimični pogled na prošlost daje primjere ratova koji su završili predajom prije očaja i uništenja. Primjerice, u Američkom građanskom ratu, Jug nije prisilio Sjever da pobijedi tako što će se boriti za svaku ulicu. Ne trebamo čak ići ni toliko daleko u prošlost, samo dvadesetak godina ranije Njemačka i njezini saveznici kapitulirali su u „Velikom ratu“ bez potrebe da žene i djece izlaze iz svojih domova i umiru na ulicama gradova.

Ofenziva u Ardenima je pak, kako je opisano u poglavlju *Nada se uzdiže – i nestaje*, dala bar u svojim počecima dodatni stimulans ne samo u vojničkome smislu već je iskorištena za propagandu kod kuće kako bi se stanovništvo još više žrtvovalo za „obranu domovine“. Sami vojnici bili su podijeljeni – veći dio je jedva čekao da ponovno „prošeta Parizom“, a manji je ipak shvaćao kako je ova ofenziva najvjerojatnije samo odgađanje neizbježnoga. Ipak, svi su se nastavljali boriti, a primjeri dezerterstva ili odbijanja zapovijedi su bili rijetki – a tada su bili žestoko kažnjavani. Kroz sva početna poglavlja se isprepliće i dodatna, jedinstvena priča o Hitlerovu kultu ličnosti – u sljedećem (Drugom) svjetskom ratu, kako navodi Kershaw, Njemačka će biti drugačija, uglavnom jer je Hitler bio drukčiji. Njegov kult ličnosti i međusobno povezane skupine sljedbenika značile su da ga je praktički nemoguće ukloniti s vlasti. To ne znači da nije bilo neprijatelja, ali, kao što Kershaw pokazuje, neuspješni atentat u srpnju 1944. zapravo je Hitlerovu vladavinu učinio jačom uklanjanjem prijatelji i zastrašivanjem kritike. Unatoč već tada lošem fizičkom stanju (posljedica atentata, uzimanja droga) i katastrofalnim vojnim odlukama, Hitlera još uvijek „simboliziraju... nevjerojatna volja da se drži svaki centimetar teritorija, i da se nikada i nipošto ne kapitulira“, tvrdi autor. „I on je još uvijek mogao očarati one u svojoj prisutnosti sa snagom svoje volje, i sa svojim neumoljivim optimizmom.“ Hitler je, sa svoje strane, bio odlučan da njemački narod pati zbog svojih „pogrešaka“, poglavito pri kraju rata; pa je tako njegov autoritet nad sudstvom i želja za kažnjavanjem pomoću prijekih sudova ostala netaknuta gotovo do samoga kraja. U isto vrijeme, državna mašinerija terora se učinkovito rješavala svih disidenata. U vojnoj sferi, SS Reichsführer Heinrich Himmler i fanatični zapovjednici poput feldmaršala Schörnera nemilosrdno su pogubljivali dezertere. Goebbels je isto radio kod kuće, u Njemačkoj, dok je Albert Speer, ministar naoružanja, izvodio čuda s improvizacijom (i nanosio užasnu patnju robovima u koncentracijskim logorima) kako bi tvornice radile i dalje. Nacistička stranka, koju predvodi Martin Bormann, preuzela je gotovo sve funkcije njemačke države, a Volkssturm, njemačke posebne „narodne“ jedinice, iako vojno beskorisne, bile su instrument kontrole njemačkoga naroda. Početak 1945, nakon nove serije razornog savezničkog bombardiranja te kukavičkog i sebičnog ponašanja vodstva stranke, naveo je mnoge Nijemce da izgube vjeru u Hitlera. Ipak, otpora nije bilo.

Poglavlje *Katastrofa na istoku* upravo publicistički fascinantno opisuje krvavi rat u Istočnoj Pruskoj u kojem su njemački vojnici, zapovjednici, pričuva i narod uz nacističku indoktrinaciju pokušali uistinu obraniti svaki pedalj zemlje, ali zbog jednostavnih matematičkih odnosa to nisu bili u stanju učiniti – Crvena armija je na raspolaganju imala 11 puta više pješništva, 7 puta više tenkova, 20 puta više topova, 20 puta više zračnih snaga. S druge strane, sve veći očaj dijela režimskih vođa i njihovih predstavnika na nižim razinama, uz očite naznake pada morala kod kuće i na bojištu, utjecao je na pribjegavanje mjerama krajnje represije. One više nisu bile usmje-

rene samo protiv bespomoćnih, progonjenih manjinskih skupina, nego i protiv cijele njemačke populacije. Teror koji je toliko dugo bio prisutan na istoku, polako se vraćao kući.

Tako Kershaw u sljedećem poglavlju, *Teror se vraća kući*, dovršava svoj argument te upućuje na prva dva odgovora na pitanje koje je postavio sebi i svojim čitateljima na početku knjige (Zašto se Njemačka svom snagom bori i dalje): teror i karizmatično vodstvo. Treći odgovor, tvrdi Kershaw, nalazimo ne u Njemačkoj već u njenim protivnicima – antifašističkoj koaliciji predvođenoj SAD-om, V. Britanijom i SSSR-om. Churchillovo i Rooseveltovo inzistiranje da ne može biti separatnoga mira na zapadu s nacističkom Njemačkom, u kombinaciji s Wehrmachtovim postupcima u Rusiji i ponašanju Crvene armije na njemačkom tlu, impliciralo je da je svaki njemački vođa – bio on zapovjednik manjih jedinica, *gaulajter* (upravitelj) pokrajine ili visoki stranački dužnosnik – dužan nastaviti borbu, pokušati ne dozvoliti da vojnici i civili padnu u ruke Sovjeta.

Posljednja poglavlja ove knjige obrađuju zadnjih nekoliko mjeseci rata te njihovi nazivi impliciraju o čemu je riječ – o potpunom urušavanju ne samo režima već i bilo kakvoga oblika imalo normalnoga život u Njemačkoj u posljednjim tjednima rata. I tu leži i najveća kritika Kershawu u ovim posljednjim poglavljima – sve napisano je ustvari već tradicionalna priča, ali ispričana na malo drugačiji način. Nitko ne može, niti bi trebao, osporiti Kershawu talent za pisanje i publicistiku, ali s druge strane – u analitičkome smislu – Kershaw ne donosi praktično ništa novo. Čak i sam ne istražuje pitanja koja se nameću iz materijala koji iznosi – koristi izvorne dnevnikere raznih generala Wehrmachta, koji prikazuju unutarnju borbu generala koji nastoje pomiriti zakletvu o poslušnosti Hitleru s očiglednom činjenicom da je rat bio izgubljen, pa ipak ne piše ništa o političkoj i vojnoj tradiciji iz koje su njihovi stavovi potekli. Što se tiče mentaliteta i poslušnosti Nijemaca te odanosti Hitleru, niti ovdje Kershaw ne donosi ništa novoga još od njemačkoga emigranta sociologa Theodora Adorna koji je davno definirao Hitlera i njegovu „autoritarnu osobnost“. Kershaw, što je možda i najveći problem ove knjige, ne raspravlja o tome jesu li, u zemlji koja je bila ujedinjena samo 75 godina, različite povijesne prošlosti („historical pasts“) mogle proizvesti i različite ishode 1945. godine? Sama premisa knjige – da nitko nije adekvatno odgovorio na pitanje zašto se Njemačka bori – ne stoji. Naprotiv, povjesničari su raspravljali o ovom pitanju *ad nauseam*; Kershaw je i sam dao nevjerojatno velik doprinos u svojoj biografiji Hitlera. Ono što je potrebno već dugo nije još jedno uprizorenje *Götterdämmerung*, već potpuno nove interpretacije. Primjerice, u svojoj *Njemačkoj 1945*, povjesničar Richard Bessel je ponudio novu interpretaciju i pokazao put. Dok je opisivao nevjerojatno uništenje u posljednjoj godini rata, Bessel je koristio te događaje kako bi potvrdio širi argument: da je oluja koja je pomela Njemačku 1945. promijenila tijek svjetske povijesti, uništila u Njemačkoj nacionalizam na dulje vrijeme, filozofske i rasne idealizme i, možda najvažnije od svega, geopolitičku ambiciju Njemačke koja je pokrenula svjetske ratove. Iako Kershaw u ovoj knjizi jest istražio strukture vladavine i stanje uma u Njemačkoj toga vremena, dojam je da za razliku od svojih ranijih djela ovdje ipak nije pokazao takvu originalnost i inovativnost – strukture vladavine i stanje uma svakako nisu novi argumenti za neku drugu interpretaciju *Götterdämmerung*.

Domagoj Švigir

**Drago Roksandić, *Historiografija u tranziciji*,
Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Zagreb 2018, 563 str.**

Zbornik radova *Historiografija u tranziciji* predstavlja svojevrsan rezime nadasve plodnog strukovnog i javnog djelovanja profesora Drage Roksandića u zadnjih 25 godina. Tako djelo obuhvaća raspon od radova o manje ili više davnim prijelomnicama hrvatske povijesti – poput Srba u Hrvatskoj 1989/1990. godine, preko genocidnog nasilja u NDH, ideologije i kulture partizanskog pokreta ili stvaranja Jugoslavije 1918. godine – pa do raznih aporija identiteta formiranih na granicama i predziđima, od kolektivnih identiteta vojnih krajišnika do policentričnih identiteta osoba poput Save Mrkalja ili Gerasima Zelića. Način na koji Roksandić prilazi dotičnom širokom pojasu povijesnih događaja, ljudi i ideja najbolje se može izraziti riječima jednog od recenzenata knjige, Slavena Ravlića, koji je zbornik sveo pod zajednički nazivnik teorijske inovativnosti i dijaloške otvorenosti. Na posljednju su fokusirana uvodna dva eseja koji predstavljaju otvoreni autorov poziv na dijalog kao način suočavanja s traumama naše bliske prošlosti, budući da povijest po odličnoj Roksandićevoj opasci predstavlja neprolaznu avet naše sadašnjosti uslijed straha hrvatskog društva pred drugima i straha od samog sebe.

U radovima koji tematiziraju razmeđa prošle sadašnjosti, bliske prošlosti i suvremene povijesti, Roksandić se upire odstraniti sa čitatelja prošlost kao avet sadašnjosti pričanjem o očitim činjenicama koje dobar dio javnosti negira, poput one kako se npr. „u zadnjih dvadeset i pet godina u Socijalističkoj Jugoslaviji ni o čem se nije toliko raspravljalo kao o naciji i nacionalnim odnosima“ (64). Što jeste činjenica od koje naš povijesni kanon bježi kako se ne bismo suočili da se u SFRJ ne samo moglo, već i skoro pa moralo deklarirati Hrvatom ili Srbinom, ali isključivo komunističkim Hrvatom i Srbinom. Autor izvrsno pokazuje kako su komunistički Hrvat i Srbin skrenuli s puta kada je režim aproprirao predkomunistički nacionalni master-narativ u „komunistički neoromantizam“. Nadalje, autor plastično pokazuje kako je otvaranje rasprave o naciji i nacionalnom – umjesto efekta otkrića povijesti radi budućnosti – dovelo do „svođenja svih društvenih pitanja na nacionalno ishodište, čime su komunisti stvorili sve duhovne pretpostavke za ratno razrješenje spornih pitanja“ (65). Nasuprot tendencioznih teza o namjernoj komunističkoj politici dizanja ruku od Jugoslavije, Roksandić vrlo lijepo prikazuje kako do razvoja jugoslavenskog policentrizma nije došlo samo endogenim partijskim odlukama, već i dobrim dijelom pod egzogenim pritiskom procesa destaljinizacije u Sovjetskom bloku, ali i dekolonizacije Trećeg svijeta, gdje je policentrični samoupravni model trebao služiti i održanju međunarodne reputacije jugoslavenskog modela kao komunističke avangarde. Autor pokazuje i kako se ni do nacionalističkog pakla nije došlo odjednom, već je uslijed krize samoupravljanja pojam klasnog bivao sve odvojeniji od svijeta života, zbog čega je pojam nacije dobivao sve više na značaju budući da su u marksizmu-lenjinizmu klasa i nacija bili isprepleteni kao srp i čekić.

U esejima koji obrađuju traumu i tragediju ustaškog genocida autor pristupa fenomenu genocida kao kumulativnoj politici radikalizacije nasilja od početne segregacije preko protjerivanja do konačne faze masovne eksterminacije. Ovi nas eseji pozivaju na razmišljanje kako je preduvjet genocida uvijek pasivno prihvaćanje većine, u vezi čega Roksandić ispravno naglašava Mačekov proglas iz travnja 1941. godine kao nultu točku legitimiteta i legaliteta NDH (166-167). Isticanje Mačekova proglasa osobito je važno s obzirom da savršeno ocrtava što je povijesna odgovornost bez krivnje (166-167), ali i pokazuje svu kontingentnu narav povijesti. Sintetski članak o ustaškim zločinima u Glini i Vrginmostu čitatelja suočava s užasom stihijske istovremenosti svih faza genocida, a osobita vrijednost ovih članaka kontekstualizacija je

zločina u geopolitički položaj Gline i Vrginmosta (blizina Zagreba i važan prometni položaj, ideja zapadne Bosne kao budućeg geopolitičkog središta NDH itd.). Naposljetku, Roksandić bez zadržke otvara i sve aspekte propitivanja Jasenovačkog logora izvan mitova tematizirajući i njegovu radnu ulogu u kontekstu plana NDH o isušivanju Lonjskog, Crnac i Jelas polja – tih neutralgičnih devetnaeststoljetnih manipulativnih točaka hrvatske povijesti – a koje je trebala vršiti srpska robovska radna snaga.

Ipak po sudu pisca ovih redova Roksandić najveću pljusku povijesti kao mitu daje u članku „O manjinskom legitimitetu i legalitetu: Srbi u Hrvatskoj između lojalnosti, neposlušnosti i pobune“, gdje „gađa u sridu“ samu srž problema odnosa većinskog i manjinskog identiteta kao „posvemašnju nespремnost intelektualnih slojeva među Srbima u Hrvatskoj da kritički artikuliraju autohtonu srpsku političku kulturu u Hrvatskoj...“ (32). Cijeli esej je svojevrsna polemika autora sa spomenutom intelektualnom nespремnosti, poput obračuna s floskuletinom o segregacijskoj oficijelnoj politici spram Srba u Socijalističkoj Hrvatskoj. Ono što eseju nedostaje je jasno tumačenje zašto SKH–SDP – kojem je ogromna većina hrvatskih Srba dala glas na izborima 1990. godine – nije formulirao svoju srpsku politiku, te tako učinio dobrim dijelom izlišnim SDS-ovu politiku „ustanka bez oružja“ ili „pobune bez nasilja“ (51). Summa summarum, članak je i poziv za cjelovito promišljanje identiteta hrvatskih Srba, u kojem antifashiistička borba čini samo jedan dio duge povijesti koja seže barem od iliraca i narodnjaka preko Hrvatsko-srpske koalicije i Seljačko-demokratske koalicije sve do KPH/SKH kao svjedočanstva o povijesnoj ugrađenosti hrvatskih Srba u hrvatski politički narod nasuprot opozitnom narativu o Srbima u Hrvatskoj kao najzapadnijem dijelu svekolikog Srpstva.

Posljednje tri tematske jedinice Zbornika obuhvaćaju tematski vrlo raznorodni članci, koje karakterizira zajednički nazivnik teorijske inovativnosti. U hrvatskom kontekstu, ona ne obuhvaća samo ukazivanje na nove teorijsko-metodološke alate, već prije svega na „crne krater“ hrvatske historiografije, koji se ne svode samo na podzastupljenost društvene i kulturne u odnosu na političku historiografiju, već na kronični nedostatak kontekstualizacije i komparativne perspektive. Tako npr. Roksandić interpretira 1918. godinu iz Koselleckovih pojmova prostora iskustva i horizonta očekivanja, opterećenih mnoštvom hrvatskih i srpskih zakašnjenja proizašlih iz konvulzivne modernizacije (408). U sklopu temata o hrvatsko-njemačkim vezama, Roksandić pokazuje kako je „njemački jedan od najvažnijih dimenzija hrvatske nacionalne integracije i modernizacije“ (436), budući da Ilirci ne odbijaju njemačku transmisiju modernizacijskih utjecaja, već je žele aproprirati i iskazati na hrvatskom. Nadalje, analizirajući pojam tolerancije u Habsburškoj Monarhiji, pokazuje kako ga nisu uveli građanski revolucionari već konzervativci poput Josipa II i Metternicha implementirajući njemački feudalni koncept koji drugog prihvaća u svezi s praktičnim razlogom, što iako nije moderni pojam tolerancije „otvara mnogima zatvorena vrata“ (471). Osim nabrojanih, tu su i eseji o policentričnim povijesnim ličnostima, poput Nikole Tommasea, Save Mrkalja i Gerasima Zelića, koji su u svojim povijesnim osobnostima amalgamirali višestruke identitete prisutne na prostoru „Triplex Confinuma“, kao i eseji o autoru profesionalno i ljudski važnim profesorima, poput Renea Lovrenčića i Đorđa Stankovića.

Zaključno, može se reći kako *Historiografija u tranziciji* dobrim dijelom opravdava zadaću koju joj je postavio autor, a to je suočavanja s traumama naše bliske prošlosti, tj. suočavanje i etničke većine i manjine sa strahom pred drugima i od sama sebe. Jasnim raščaravanjem aveti prošlosti, kao i teorijski inovativnim interpretacijama one nešto dalje, ovaj zbornik izabranih eseja svakako treba preporučiti široj intelektualnoj javnosti. Tim više što radovi imaju prije formu vrhunskih eseja, nego strogo znanstvenih članaka s obzirom da većinom ne donose primarno

nove znanstvene spoznaje, već više sintetiziraju dosadašnja istraživanja donoseći pritom brojne vrijedne opservacije o obrađivanim povijesnim pojavama. Kroz dotičnu formu zrcali se i Rok-sandićev neumoran rad na otvaranju hrvatskoj historiografiji raznih obzora i prozora u svijet, kroz koje, nažalost, malo tko da je gledao. Ali i to više ide na račun sredine, a manje autora ove knjige.

Stevo Đurašković

Pola stoljeća knjige Erica Hobsbawma *Bandits* (1969)

Iako je možda ostao zapamćen kao tvorac čuvene trilogije posvećene „dugom“ 19. stoljeću, početke Hobsbawmove međunarodne akademske afirmacije prvenstveno vezemo uz historiju odozdo i njegovu, za ono vrijeme, iznimno svježiu analizu raspršenih fragmenata socijalnog banditizma. Deset godina nakon što je potpisao studiju *Primitive Rebels* (1959), Hobsbawm je objavio knjigu jednostavnog, ali vrlo intrigantnog naslova, *Bandits* (1969). Pola stoljeća kasnije, poslije nebrojenih radova napisanih prema modelu koji je predložio ovaj britanski povjesničar, kao i više ili manje uspješno artikuliranih argumenata usmjerenih prema osporavanju predložene analitičkog okvira, Hobsbawmovi „banditi“ i dalje plijene pozornost istraživača, ali i šireg čitateljstva.

Kako je eksplicitno navedeno u drugom poglavlju, u fokusu ove Hobsbawmove knjige nalaze se određeni oblici individualne ili kolektivne pobune unutar seljačkih, predmodernih društava diljem svijeta. Prema ključnoj tezi autora, seljaci-odmetnici oduvijek su bili objekti ambivalentne socijalne percepcije. Naime, dok su ih veleposjednici i predstavnici državnih vlasti svojevrmeno smatrali zločincima, za šire narodne mase oni su bili „heroji, prvaci, osvetnici, borci za pravdu, možda čak i predvodnici oslobođenja, a u svakom slučaju ljudi kojima se trebalo diviti, pomagati i podupirati ih“ (str. 19-20).¹ Za Hobsbawma, banditi (od tal. *bandito*) su svojevrzni simptomi krize ili tenzija unutar njihovih društava, poput gladi, bolesti, ratova i sl. „Banditizam sam po sebi ne predstavlja program za seljačka društva, već oblik samopomoći za bijeg iz njih u određenim okolnostima“, navodi autor (29). U svojoj srži, mit o banditima, konstruiran kroz selektivan proces idealizacije njihovih postupaka, usmenu predaju ili folklor, počiva u zamislama o redistribuciji dostupnih dobara i pravdi za siromašne. „Većina siromaha bili su seljaci, kao što su uvelike bili i oni koji bi postali banditi“, podsjeća Hobsbawm (171). S druge strane, kada je riječ o njihovom konkretnom djelovanju, gotovo nikada u pitanju nisu bili progresivni modernistički zahtjevi svojstveni, primjerice, revolucionarnim platformama sa socijalističkim predznakom kasnog 19. ili 20. stoljeća. Naprotiv, kroz djelovanje ruralnih odmetnika, određeno organizacijsko-ideološkim arhaizmima, manifestirao se primitivan protest za uspostavljanje „starih pravica“ (60). Samim time, vojni i politički potencijal ovih „revolucionarnih tradicionalista“ (31) uvijek je bio iznimno ograničen.

Jasno je kako fenomen banditizma može biti razumljiv jedino u korelaciji s historijom moći, tj. razvoja kontrolnih mehanizama država i drugih represivnih centara. Pozicija bandita spram vlasti nikada nije bila jednodimenzionalna, pa tako Hobsbawm upućuje na brojne nijanse i specifičnosti ovog odnosa. Odmetničke čete ili hajduci nisu odbacivali sve oblike političkog auto-

1 Pri analizi studije, korišteno je sljedeće, četvrto izdanje knjige: Eric Hobsbawm, *Bandits*, Abacus, London, 2001.

riteta, stoga su čak bili spremni privremeno surađivati s lokalnim dužnosnicima, sporazumno se suprotstavljajući nekoj trećoj strani (78, 98). Društveno pozicioniranje bandita postaje složnije, uzmemo li u obzir sljedeću Hobsbawmovu opasku: „U isto vrijeme, bandit je neizbježno upleten u mrežu bogatstva i moći jer, za razliku od ostalih seljaka, on stječe bogatstvo i ostvaruje moć. On je *jedan od nas* koji je u konstantnom procesu povezivanja s *njima*. Što je uspješniji kao bandit, sve više postaje predstavnikom i prvakom siromašnih, ali i dijelom sustava bogatih“ (95). Štoviše, u knjizi se navode zanimljivi primjeri vladara, u Etiopiji, Kini i drugdje, koji su karijere svojodobno započeli upravo kao odmetnici (10-11).

Hobsbawm je pokušao, barem načelno, kategorizirati bandite u tri skupine, a to su: plemeniti pljačkaši (*noble robbers*, poput Robina Hooda), hajduci (specifične primitivne gerilske jedinice), te osvetnici (*avengers*), kao što je bio čuveni brazilski odmetnik Lampião² (23). Ovoj podjeli, te nizu popratnih karakteristika, pridružio je i prijedlog periodizacije historije banditizma s obzirom na socijalne okolnosti. U prvoj fazi, kako tvrdi, odmetništvo predstavlja reakciju na inicijalno uključivanje tradicionalnih ruralnih društava u klasne državne režime, viđene iz perspektive seljaštva kao strane silnice. Slijedi vrijeme lokalne i globalne transformacije banditizma u kontekstu uspona kapitalizma, uz popratne izljeve revolta prema udaljenim organima vlasti ili kreditnim institucijama koje su male zemljoposjednike nepovratno povezale sa širim tržištem. Osvrćući se na niz pojava, od Balkana i Anatolije do Argentine i Kolumbije, Hobsbawm je uočio kako je brojnim banditskim pojavama zajednički bio otpor prema nametanju izvanjskog autoriteta i kapitala (9). U konačnici, uspješno provedena modernizacija, kao kombinacija ekonomskog razvoja, formiranja učinkovitih načina komunikacije i administrativne mreže, postaje dokidajući čimbenik za banditizam koji cvjeta u socijalnim okolnostima lišenima ovih elemenata (22).

Nedugo nakon objavljivanja knjige, provokativne i dalekosežne teze koje je Hobsbawm iznio u *Bandits* postale su predmetom akademske fascinacije, ali i nepopustljive kritike. Hobsbawm je prozivan zbog metodološki dvojbene utemeljenja istraživanja koje je, kako primjećuje Luka Šešo,³ uvelike bilo oslonjeno na fiktivnu literaturu (pjesme, epovi, balade itd.), te izvore inspirirane folklorom, a ne institucionaliziranoj, arhivskoj dokumentaciji. Vjerodostojnost takvih vrela dovođena je u pitanje i s obzirom na problem selektivnosti kolektivnog sjećanja, ali i poziciju promatrača koji su, u mnogim slučajevima, bili pripadnici srednje klase bez pravih doticaja sa stvarnošću bandita. Svakako je najpoznatija kritika Hobsbawmovog modela socijalnog banditizma napisana od strane nizozemskog antropologa, Antona Bloka 1972. godine.⁴ U najkraćim crtama, Blok je zauzeo stajalište kako ličnosti poput Robina Hooda imaju vrlo malo veze s društvenom realnošću nekog okruženja, držeći da takav mit egzistira isključivo u glavama članova određene zajednice. Blok je pod upitnik doveo i (prenaglašeni) klasno-protestni karakter banditizma, Hobsbawmovo viđenje političnosti hajduka, te generalnu kategorizaciju odmetnika i njihovu jasnu distinkciju spram drugih kriminalnih skupina. Kako god bilo, Hobsbawm je Blokove opaske očigledno doživio kao konstruktivnu kritiku, stoga

2 Punim imenom Virgulino Ferreira da Silva (1897. – 1938), no poznatiji pod nadimkom Lampião (od port. *Lampeão* – svjetiljka, lampa), bio je poznati predvodnik skupine od stotinjak *cangaceiro* bandita u sjeveroistočnom Brazilu tijekom 1920-ih i 1930-ih godina.

3 Pozornost obratiti na sljedeći članak: Luka Šešo, „Povijest istraživanja *socijalnog banditizma*“, *Povijest u nastavi*, vol. 5, br. 1, 2005, 74-75.

4 U pitanju je tekst „The Peasant and the Brigand: Social Banditry Reconsidered“, *Comparative Studies in Society and History*, vol. 14, br. 4, 1972, 494-503.

je uz nadolazeća izdanja knjige objavljivao i njegov poduži odgovor spomenutom nizozemskom stručnjaku, napisan na dvadesetak stranica. Upravo je na ovaj način Hobsbawm dobio mogućnost dodatne elaboracije teze, pojašnjavajući sve nedorečene aspekte jednog od svojih najranijih zapaženih djela. Tridesetak godina nakon objavljivanja prvog izdanja knjige, zahvalio se širokom krugu čitatelja, među kojima su bili i mezoamerički militantni aktivisti posvećeni vlastitim borbama 1970-ih. „To ne znači da je analiza predstavljena u *Banditima* točna. No može ohrabriti čitatelje knjige kako ona predstavlja ipak nešto više od vježbe u antikvarijanizmu ili akademskoj spekulaciji. Robin Hood, čak i u svojim najtradicionalnijim oblicima, i dalje nešto znači u današnjem svijetu te ljudima poput ovih meksičkih seljaka. Takvih je mnogo. I oni zavređuju znati.“ (199), zapisao je.

Nastojeći ponuditi što uvjerljiviju sintezu historije socijalnog banditizma, Hobsbawm je pisao o sličnim pojavama u nizu zemalja, na gotovo svim kontinentima. Samim time, njegova pojašnjenja nisu mogla obuhvatiti sve mikrohistorijske nijanse i specifičnosti nekog konteksta, što je potaknulo brojne povjesničare da specijalistički prošire, afirmiraju ili ospore Hobsbawmove komentare o odmetništvu na području određenih država. S vremenom, objavljene su studije o banditizmu u Zimbabveu i Mozambiku, Brazilu, Kini, Angoli, Kubi, Maleziji, Dominikanskoj Republici, SAD-u, Litvi, Turskoj, itd.⁵ Neovisno o neujednačenim stavovima povjesničara, sociologa ili antropologa o ovoj teoriji, socijalni banditizam nedvojbeno je postao globalni akademski fenomen. Imajući to na umu, pomalo je nevjerojatno da knjiga *Bandits* i dalje nije prevedena na hrvatski jezik, iako je to učinjeno s gotovo svim preostalim relevantnim naslovima ovog autora. Na kraju krajeva, model socijalnog banditizma u svojim su člancima propitivali tek rijetki istraživači s ovih prostora. U tom je smislu neizostavno ime Miroslava Bertoše koji je, pišući o istarskom razbojništvu u 17. i 18. stoljeću, Hobsbawmovu sintagmu opisao kao „uspješnu i prikladnu“, uz napomenu kako ju on sam koristi „u proširenom i izmijenjenom značenju, donekle prilagođenom istarskim prilikama“.⁶ Osim njega, studiju o „primitivnim pobunama“ na području Banske Hrvatske krajem 19. stoljeća objavio je Stefano Petrungaro, pozivajući se na

5 S obzirom na redoslijed zemalja navedenih u tekstu, istraživanja u pitanju su sljedeća: Allen Isaacman, „Social Banditry in Zimbabwe (Rhodesia) and Mozambique, 1894-1907: An Expression of Early Peasant Protest“, *Journal of Southern African Studies*, vol. 4, br. 1, 1977, 1-30; Linda Lewin, „The Oligarchical Limitations of Social Banditry in Brazil: The Case of the Good Thief Antonio Silvino“, vol. 82, 1979, 116-146; Elizabeth J. Perry, „Social Banditry Revisited: The Case of Bai Lang, a Chinese Brigand“, *Modern China*, vol. 9, br. 3, 1983, 355-382; W. G. Clarence-Smith, „Runaway Slaves and Social Bandits in Southern Angola, 1875-1913“, *A Journal of Slave and Post-Slave Studies*, vol. 6, 1985, 23-33; Louis A. Pérez, Jr, „Vagrants, Beggars, and Bandits: Social Origins of Cuban Separatism, 1878-1895“, *The American Historical Review*, vol. 90, br. 5, 1985, 1092-1121; Cheah Boon Keng, „Hobsbawm's Social Banditry, Myth and Historical Reality: A Case in the Malaysian State of Kedah, 1915-1920“, *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, vol. 17, 1985, 34-51; Julie Franks, „The *Gavilleros* of the East: Social Banditry as Political Practice in the Dominican Sugar Region, 1900-1924“, *Journal of Historical Sociology*, vol. 8, br. 2, 1995, 158-181; John Boessenecker, „California Bandidos: Social Bandits or Sociopaths?“, *Southern California Quarterly*, vol. 80, br. 4, 1998, 419-434; Tomas Balkelis, „Social Banditry and Nation-Making: the Myth of a Lithuanian Robber“, *Past & Present*, vol. 198, br. 1, 2008, 111-145; Baris Cayli, „Crime, Bandits, and Community: How Public Panic Shaped the Social Control of Territory in the Ottoman Empire“, *Territory, Politics, Governance*, 2018, 1-16.

6 Miroslav Bertoša, *Doba nasilja, doba straha: vojnici-pljačkaši, seljaci-razbojnici i doseljenici-nasilnici u Istri XVII. i XVIII. stoljeća*, Duriex, Zagreb, 2011, 260.

Hobsbawmove teze kao svoje djelomično teorijsko uporište.⁷ Kada se sve zbroji i oduzme, lako je zaključiti da je analiza socijalnog banditizma uglavnom zaobišla Hrvatsku, iako je ostavljeno i više nego dovoljno prostora za takva istraživanja. Uostalom, Hobsbawm je među referencama naveo tek šačicu izvora koji su obuhvatili područje bivše Jugoslavije.⁸ Na tragu navedenog, moguće je primijetiti kako čak niti višedesetljetna fascinacija Jovanom Stanisavljevićem Čarugom nije polučila rad koji bi ovog poznatog slavonskog razbojnika kritički postavio u okvire Hobsbawmove teorije.⁹

Iako je originalno izdanje knjige *Bandits* svjetlo dana ugledalo prije pola stoljeća, već je rečeno kako su nadolazeće inačice omogućile Hobsbawmu da revidira i dopuni svoju argumentaciju. Upravo je u posljednjem izdanju, onom iz 2001. godine, priznao kako je s pravom kritiziran s obzirom na inicijalno ograničavanje pojave socijalnog banditizma na predmoderna agrarna društva. Imajući na umu takve opaske, u obzir je uzeo tvrdnje kako nije nužno iščezavanje navedenog fenomena s razvojem moderniziranog prijevoza, komunikacija ili represivnih mehanizama. Baš naprotiv, prema nekim autorima, mogu se javiti i opstati novi oblici socijalnog banditizma, adaptirani sasvim drugačijim okolnostima tehnološkog svijeta (183). Hobsbawm je dao do znanja kako se unutar prevladavajuće kapitalističke paradigme transformirala i uloga bandita, ali je i podsjetio da je njega prvenstveno zanimala analiza „ovog starog i rasprostranjenog fenomena“, a ne pokušaji obrazlaganja mogućih uvjeta u kojima bi on mogao oživjeti (184, 188). Ipak, domišljate reference na popularnu kulturu, od Johna Waynea i Akira Kurosawe do Batmana, poslužile su mu kako bi dodatno aktualizirao čitavo pitanje, ostavljajući novoj generaciji istraživača sasvim dovoljno manevarskog prostora za eventualno propitivanje socijalnog banditizma u okvirima neoliberalnog kapitalizma i svijeta masovnih medija kasnog 20. ili ranog 21. stoljeća.¹⁰

Luka Pejić

7 Stefano Petrunaro, *Kamenje i puške. Društveni protest na hrvatskom selu krajem XIX. stoljeća*, Srednja Europa, Zagreb, 2011, 52.

8 U pitanju je *Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien, und Slavonien*, Johanna Christiana von Engela iz 1798. godine. Tu je i rukopis *Bosnien*, koji je 1879. godine u Beču objavio Amand von Schweiger-Lerchenfeld, kao i *Aus Bosniens letzter Türkenzeit* (Beč, 1905), Josefa Koetscheta. Prilikom obrađivanja prilika u Crnoj Gori, Hobsbawm se poziva na autobiografiju Milovana Đilasa, *Besudna zemlja* (New York, 1958). Također, među izvorima navodi i knjigu Georgesa Castellana, *La Vie Quotidienne En Serbie Au Seuil De L'indépendance, 1815–1839* (Pariz, 1967).

9 Bez obzira na to, i popularni i stručni radovi uglavnom problematiziraju socijalni karakter Čaruginih kontroverznih postupaka. Na tom tragu, indikativno je kako je knjiga Borisa Rašete naslovljena upravo ovako: *Čaruga. Legenda o Robinu Hoodu* (Zagreb, 2019).

10 U tom smislu, legitimno je postaviti pitanje mogu li se ili ne *cyber* aktivisti, poput primjerice grupe *Anonymous*, uklopiti u okvire suvremenog socijalnog banditizma. Među ostalim autorima, na umu vrijedi imati i rad Hakima Beyja te njegove „privremene autonomne zone“ (*Temporary Autonomous Zone*), kao „koncept pobune, ustanka ili gerilske akcije koja oslobađa područje (...) a potom se rasplinjuje (...) prije nego je Država uspije ugušiti“. Više o navedenom ovdje: Hakim Bey, *Privremene autonomne zone i drugi tekstovi*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.

**Richard J. Evans, *Eric Hobsbawm: A Life in History*,
Little, Brown, London 2019, 800 str.**

„Jednom kada se uhvatite ljudskih biografija, shvaćanja da su politička uvjerenja određena logikom raspršavaju se kao baloni od sapunice“, rekao je jednom prilikom američki novinar Walter Lipmann. Upravo ta primjedba mogla bi se uzeti kao *lajtmotiv* prve sveobuhvatne biografije britanskog povjesničara Erica Hobsbawma. Autor Richard J. Evans, i sam povjesničarski doajen i Hobsbawmov dugogodišnji poznanik (premda ne i blizak prijatelj), rutinski je posao, koji Britanska akademija uvijek zadaje kako bi prigodnom spomenicom obilježila smrt svojih članova, odlučio dramatično proširiti, što je rezultiralo ovakvom prvoklasnom biografijom dostojnom najslavnijih svjetskih političara, umjetnika, znanstvenika.

Engleski dečko, ružan kao lopov, ali mozak, brucš koji sve zna, ljevičarski intelektualac u engleskoj vojsci, autsajder u Pokretu, opasan lik, pisac knjiga mekih korica, intelektualni guru, mudrac, nacionalno blago. Ovi nazivi poglavlja u knjizi kao da su i putokaz Hobsbawmovog životnog puta, ali danog u osobnijoj i intimnijoj perspektivi nego ikad dosad. Evans je očito odstupio od metode svog predmetnog junaka, tj. uvjerenja koje je on kroz svoj cijeli rad uglavnom želio sugerirati, da je njegov životni i profesionalni put uvjetovan, ako ne baš gvozdanim zakonima historije, ali svakako jasnim povijesnim okolnostima. Autor, s druge strane, naglasak stavlja na povjesničarevo osobno formativno iskustvo, teži prikazati njegov unutarnji život i motivaciju. Pritom, tvrdi, ne misli nadomjestiti Hobsbawmovu „impersonalnu autobiografiju“ *Zanimljiva vremena*, no možda mu i nije toliko za vjerovati, jer kroz svoj obim i pretenzije *Life in History* kao da zaista želi biti „hobsbawmskija“ od samog Hobsbawma.

Posebno se taj napor ogleda u dijelovima o djetinjstvu i ranijim formativnim iskustvima. Tako se, kao i kod mnogih slavni i neslavni *muških* biografija, na vratima života ne može preskočiti stožerna uloga majke. Za razliku od otuđenog oca, upravo će majka pored emocionalnog oslonca biti zaslužna i za Ericove prve intelektualne podražaje. „Ne smiješ nikada učiniti ništa što bi moglo sugerirati da se sramiš što si Židov“, majčine su riječi koju su mu se urezale i koje su više nego bilo što drugo definirale njegovu vezu sa vjerom svojih predaka, s kojom se inače nikada nije poistovjećivao niti ga je ona svjesno identitetki određivala. Hobsbawm je kao dječak rano ostao bez oba roditelja. Školski dani u Beču i Berlinu bili su obilježeni relativnim uspjesima i neuspjesima, adolescentskim kompleksima i sramom, dijelom i zbog obiteljskog siromaštva. Ostat će svojevrsni kuriozitet da je u Beču, u osmoljetki, iz povijesti bio redovito ocjenjivan samo sa „dobar“. No, da želi postati povjesničar odlučio je dosta kasno. U Londonu je 1934. mislio da želi biti pjesnik, iako mu se činilo da će u tome uvijek ostati na razini diletanta. Sljedeća opcija bili su mu poučavanje i marksizam, propagandni rad. Do povijesti je došao posredno, upravo putem marksizma, kroz veliko pitanje makrohistorijskog razvoja čovječanstva (str. 53).¹¹ Dijalektički materijalizam je upotrijebio već u školskim esejima kada je opisivao tranziciju iz rimske republike u carstvo, ne bez naklonosti pojedinih profesora, kojima je imponirala, ako ne domišljenost, ali svakako originalnost njegovih misli.

Još kao tinejdžer se, kako sam kaže, „utapao“ u marksizmu-lenjinizmu. Pored *Komunističkog manifesta* pročitao je prvi tom *Kapitala*, *Kritiku političke ekonomije*, *Siromaštvo filozofije*, *Marx-Engels: izabrana korespondencija*, *Osamnaesti brumaire Louisa Bonaparta*, *Gradanski rat u Francuskoj*, *Anti-Dühring*, Lenjinov *Materijalizam i empiriokriticizam*, potom *Imperijalizam*,

¹¹ Sve stranice navedene u zagradama odnose se na Evansovu knjigu. Reference na ostala djela donijete su posebno.

Engelsove *Razvoj socijalizma od utopije do nauke, Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države* itd. Sve to do svoje 17. godine. Što mu je ta literatura značila svjedoči jedna opservacija iz njegovog dnevnika, nakon što je pročitao 12 stranica Lenjina: „Zapanjujuće je kako me to razvedrava i razbistruje moj um. Nakon toga sam potpuno oraspoložen.“ Ne baš tipično osjećanje većine ljudi koji se probijaju kroz Lenjinovo teoretsko djelo, primjećuje Evans (str. 57).

Dragocjeni, možda i ključni, Evansov izvor za ovu knjigu upravo je Hobsbawmov osobni dnevnik. To je ujedno i jedini izvor koji otkriva njegov intimni svijet. Pisao ga je na njemačkom: „Priznajem, imam sumnje, nesigurnosti... intelektualac sam od glave od pete. Sa svim slabostima intelektualca – inhibicijama, kompleksima itd.“ (str. 67). Jaka strana knjige, uvjetovana i takvim izvorom, njena je mjestimična romanesknost, često i vrlo detaljna. Tako saznajemo, primjerice, što je mladi Eric osjećao na koncertu Dukea Ellingtona u Streathamu 1935, ili o čemu je pričao sa svojim rođakom Ronom u logorskom šatoru iste godine. No ta silna potreba za detaljnom rekonstrukcijom i očita želja da se dnevnik, kao neobjavljeni izvor, što više iscrpi, možda i nije uvijek svrsishodna. Tako imamo i pasaže poput ovoga: „Kada nije čitao odlazio je u šetnje jezerom Edgware, gdje je jednom prilikom ugledao veliku sovuu, i Regent parkom, gdje se divio tulipanima; ljeti je plivao u jezeru premda mu je voda bila malo prehladna“ (str. 90). Takve slike svakako ne smetaju, ali izvan konteksta mogu djelovati i pomalo komično. Stoga zaključak koji čitatelj izvlači je kako bi najbolje bilo kada bi se ti Hobsbawmovi zapisi, a po mogućnosti i niz drugih neobjavljenih spisa koje je Evans ekstenzivno koristio, u perspektivi pripremili za posebno objavljivanje.

Kada je studirao u Cambridgeu, na King's Collegeu, od mnogih profesora, koji su bili velikim dijelom tradicionalisti, Hobsbawm je najviše cijenio Michaela Postana. Jedinog koji je imao znanje o Marxu i marksizmu, mada, kako kaže, „nikada nisam upoznao čovjeka koji je toliko alergičan na riječ marksizam...“. No Postan je bio veliki zagovornik relevantnosti teorija i metoda društvenih znanosti za proučavanje prošlosti, što je značilo biti u sukobu s dominantnom historiografskom strujom u tadašnjoj Britaniji, a i kasnije. Postan mu je posredovao i ideje francuskih *Anala*. To će odrediti i njegov profesionalni razvoj (str. 128).

Iako će presudnu etapu svoje politizacije doživjeti u Berlinu početkom 30-ih godina, gledajući, sa punom svijesću o povijesnoj prijelomnosti, dolazak nacista na vlast, on će kao engleski državljanin ipak gotovo šezdeset godina provesti kao nominalni član Komunističke partije Velike Britanije. No, nikada se nije pomirio s time da bude samo britanski komunist, pripadnik male političke sekte. U Njemačkoj biti komunist je nešto značilo, imati drugove i živjeti pod psihozom logora i smrti: „Ovdje se komunist nema čega bojati i nema nikoga“ (str. 68). Ipak, nikada se nije sljubio ni s djelatnim političkim aktivizmom bilo koje vrste. Od rana je bio rastrgan između obiteljskih veza i obzira (redovito antikomunističkih) i partijskog aktivizma, i sam primjećujući da se uvijek odlučivao za ovo prvo, nazivajući sam sebe kukavicom i „buržoaskim boljševikom“. Ta iskustva također su bila značajna u formativnom smislu, da postane i ostane više posvećeni intelektualac nego militant (str. 71).

Ipak, Evans ovdje možda nije dovoljno vrjednovao i drugu stranu medalje, tj. činjenicu da kompromiserski intelektualac frustraciju svojeg vlastitog oklijevanja često kompenzira opravdavajući odlučnu, agresivnu akciju drugoga. Jedan od primjera mogao bi biti baš Hobsbawm koji je, unatoč intimnim razočaranjima i lomovima, ipak pronalazio riječi opravdanja za sporazum Molotov-Ribentrop 1939, za Sovjetsko-finski rat, za sovjetsku intervenciju u Mađarskoj 1956. itd.

Valja istaknuti da autor sve svoje psihologizacije ipak nije izveo ni iz čega. Sam Hobsbawm ga je do toga doveo: „Moje zanemarivanje izvanjskih stvari je samo psihološka reakcija na činjenicu da sam ružan“ (str. 76). Razvijajući svoj um on je pobjeđivao stid zbog fizičkog izgleda, kao što je i praveći vrlinu od svog siromaštva postao komunist. Doduše, u ovom slučaju autor to neće eksploatirati u toj mjeri da bi takvim intimnim zapisima pridavao gotovo konceptualnu vrijednost, zasigurno i sam svjestan da nisu svi ružni i siromašni postajali intelektualci i komunisti. No, usprkos tome, Hobsbawm je uvijek bio i ostao kritički nastrojen ne samo prema sebi već i svijetu oko sebe, pa i svom ideološkom mikrouniverzumu.

Tako po izbijanju Drugog svjetskog rata osobno neće vidjeti smisao u službenoj partijskoj liniji iz Moskve, po kojoj se radi samo o sukobu među kapitalističkim silama koji treba što prije završiti. Iz britanske perspektive, kao i perspektive njegovog političkog formiranja u Berlinu početkom 30-ih, pobjeda nad Hitlerom bila je naprosto previše samorazumljiv cilj (str. 200). Poslije rata, 1947. Foreign Office ga je poslao u Njemačku da radi na reedukaciji, zapravo denacifikaciji, njemačkih učitelja. Među učenicima će se naći i kasniji povjesničar Reinhard Koselleck. „Ja sam ga naučio demokraciji“, šalio se kasnije Hobsbawm. Postali su prijatelji (str. 260).

Tek nakon rata kreće i u svoju akademsku karijeru. Odabrat će ekonomsku povijest, premda tome nije prirodno inklinirao, tim više što se njegov put do povijesti, osim uz marksizam, zbivao i preko književnosti (do tada je već pročitao sve književne klasike do kojih je mogao doći). No zanimanje za odnos baze i nadgradnje u povijesti društva morao ga je odvesti u ekonomsku povijest koja je tada jedina otvarala prostor za proučavanje tog međuodnosa. Za temu doktorske disertacije uzeo je temu Fabijevaca, dokazujući da oni i nisu bili socijalisti već za efikasniji i sigurniji kapitalizam. Kasnije, jedan od članova komisije za obranu, koji je podržao njegovu tezu, ipak mu je prigovorio manjak povijesne imaginacije. Usprkos tome, bila je ocijenjena kao važan doprinos političkoj i dijelom intelektualnoj povijesti s početka stoljeća. Hobsbawm je konačno doktorirao 1951, no valja napomenuti kako tada još uvijek i nije bilo toliko uobičajeno da povjesničari stječu doktorate.¹²

Bio je aktivan i u poznatoj Grupi povjesničara Komunističke partije u koju je uvijek težio uključiti i nekomuniste tražeći da se napusti praksa „pokazivanja iskaznice“ na početku svakog sastanka (str. 309). Uvijek je radio i na međunarodnom umrežavanju, no koje je često zapinjalo već na prvoj, bilateralnoj, anglo-francuskoj stepenici. Evans podsjeća kako su francuski komunistički povjesničari tada, krajem 40-ih i početkom 50-ih, bili suviše dogmatski staljinisti da bi suštinski dijalog sa njima bio moguć (str. 313). Hobsbawmov prvi odlazak u SSSR dogodit će se tek godinu dana nakon Staljinove smrti, 1954, na poziv Sovjetske akademije znanosti. S tog puta neće se vratiti s ispletenim narativom velikog razočaranja, tipičnom za mnoge zapadne intelektualce, vjerojatno stoga što su i iluzije već ranije bile prilično raspršene. Samo će s razočaranjem primijetiti da u Moskvi nema nikakvog alkohola osim votke i da je nemoguće poslušati bilo kakav jazz, kao i da organizacija nije predvidjela nikakvu interakciju sa svakodnevnim životom i običnim ljudima (str. 314). Kasnije, niti jedna njegova autorska knjiga nikada neće biti prevedena u SSSR-u.

12 Usporedbe radi, prvi doktorat iz povijesti nakon Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj obranjen je 1946. (Nada Klaić), drugi 1947. (Vaso Bogdanov), a sljedeći tek 1952. (Branimir Gabričević). Usp. Damir Agičić, „Doktorati iz povijesti u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata (1946-2008): Prilog istraživanju historije historijske znanosti“, u: *Spomenica Josipa Adamčeka* (ur. Drago Roksandić, Damir Agičić), Zagreb 2009, 519-537.

Grupa povjesničara komunista pokrenut će i časopis *Past and Present*, ekvivalent francuskih *Annales*, s podnaslovom „časopis za znanstvenu povijest“. Utjecaj časopisa rast će s njegovom sve većom otvorenošću i marksistima i nemarksistima, posebno nakon 1956. kada većina članova uredništva i formalno napusti Partiju, sa zajedničkim nazivnikom – otporom prema tradicionalnoj historiografiji i usmjerenošću na socioekonomska kretanja nasuprot uskoj političkoj povijesti. Bit će to svojevrsni nastavak Popularnog fronta drugim sredstvima, u ovom slučaju znanstvenim, uz usmjerenost na povijest struktura, društvenih i kulturnih promjena, na povijest kao analizu i sintezu, te generalizaciju.¹³

Poseban korpus izvora za ovu knjigu predstavljaju dokumenti britanske tajne službe MI5 koja je desetljećima nadzirala Hobsbawma. Evans toliki utrošak vremena i energije na u osnovi jednog bezopasnog intelektualca tumači kao potvrdu njihove posvemašnje nesposobnosti. Dok su pratili Hobsbawma, koji nikada nije krio da je komunist, s druge strane potpuno im je promicala čuvena špijunska Petorka iz Cambridgea, koja je, za razliku od Hobsbawma, bila dio britanskog establišmenta.¹⁴ No izvori iz MI5, koji su Evansa mjestimično morali i silno zabavljati, otkrivali su da Hobsbawm nije bio sumnjiv samo njima, nego i svojoj vlastitoj Partiji koja ga je smatrala nepraktičnim idealistom.

Hladnoratovski kontekst zasigurno je dijelom naštetio njegovoj akademskoj karijeri, naročito u periodu 1945-1954. No u tom vremenu dobio je stabilnu poziciju na sveučilištu Birkbeck, istraživačku stipendiju na Cambridge King's Collegu, doduše tek iz drugog pokušaja, svoju doktorsku disertaciju nije mogao odmah objaviti kao knjigu, a časopis koji je pokrenuo nije odmah stekao ugled i širu popularnost zbog pripadnosti članova uredništva Grupi povjesničara Komunističke partije itd. (str. 320). Ostaje pitanje jesu li sve to bile baš posebno izvanredne poteškoće na putu nečije akademske karijere, pa makar se radilo i o briljantnom pojedincu, no pojedincu čiji je rad od početka bio svjesno kontroverzan, a po ocjenama nekih njegovih starijih profesora i manjkav, čak neovisno o ideološkom kontekstu kojemu je pripadao? Hobsbawm ni sam nikada nije bio sklon pretjeranom dramtiziranju tih okolnosti, očito ih smatrajući sasvim umjerenom žrtvom za ideju u koju je vjerovao. Politička opredjeljenja praviti će mu male poteškoće i kasnije, npr. kada je 1967. trebao putovati u Indiju, ali mu organizacija British Council nije htjela platiti put, uz neslužbeno objašnjenje da se priča kako u inozemstvu zna biti vrlo nesmotren u odnosu prema ženama. Hobsbawm je to objašnjenje smatrao vrlo zabavnim, pa i laskavim, no shvatio je, vjerojatno ispravno, da je stvar čisto politička (str. 448).

Evans će na još ponekom primjeru inzistirati na ispreplitanju Hobsbawmovog privatnog i profesionalnog života. Tako će – kada Hobsbawm svojom prvom knjigom *Primitive Rebels* iz 1959. (ujedno i njegovom omiljenom) oživi interes stručne javnosti za anarhizam, milenarizam, bandite, ludizam i ostale oblike „primitivnog pobunjeničtva“, nasuprot prvotnom zanimanju za organizirani radnički pokret – staviti to u kontekst njegovog tada jednako tako „anarhičnog“ privatnog života, nakon raspada prvog „drugarskog braka“ sa Mauriel Seaman (str. 383). No ta dihotomija možda i nije sasvim na mjestu. Dapače, Hobsbawm će isticati kako je utopizam (ili „imposibilizam“) zajednički i najprimitivnijim i najsofisticiranijim revolucionarima. Utopizam je društveni mehanizam bez kojeg bi svaki napor bio nemoguć. Svi revolucionari da bi

13 Eric Hobsbawm, *Interesting Times: A Twentieth Century Life*, London 2003, 285.

14 Petorku su činili Donald Maclean, Guy Burgess, Kim Philby, Anthony Blunt i John Cairncross. Oni su, još kao studenti zadivivši se marksizmom i komunizmom, prije, tijekom i poslije Drugoga svjetskog rata (od 30-ih pa vjerojatno do 50-ih), bili sovjetski špijuni. Smatraju se možda najuspješnijom hladnoratovskom sovjetskom špijunskom akvizicijom na Zapadu.

djelovali moraju vjerovati da njihova akcija donosi presudnu promjenu, slobodu i prosperitet. To je pokretalo i jakobince 1789. i boljševike 1917.¹⁵

Kada mu se prvi brak bude raspadao, više će ga brinuti što ljubavnik njegove žene nije bio član Komunističke partije, nego sama prevara (str. 273). No, bila je to njegova velika osobna kriza, koju Evans razgolićuje do gotovo neukusnih detalja, a koja je Hobsbawma dovela i do suicidalnosti (str. 275). Inherentna melankolija ljevice koju je Hobsbawm sazeo riječima kako je „socijalizam niz konstantnih poraza i dubokih razočaranja – i jednog dana pobjede“ (str. 115), kao da se samo nadovezivala na njegova intimna stanja. U knjigu je uključen i niz osobnih svjedočanstava. Primjerice ono Neala Achersona,¹⁶ kojemu je Hobsbawm bio mentor na Cambridgeu. Prema Achersonu, mentorstvo se svodilo na duge razgovore i rasprave na mnoge teme, mahom nevezane za predmet proučavanja: „Pili smo crno vino i razgovarali, samo toga se sjećam.“ Hobsbawm će kasnije reći da je Acherson „možda najbolji student kojeg je imao“ (str. 296-7).

Iako će si trajno nastaviti predbacivati nepotpunu posvećenost, intelektualizam, neaktivnost, odvojenost od masa i svakodnevnog partijskog rada, to ipak neće otupljivati njegovu kritičku oštricu. Tako 1948. nije povjerovao u obrat britanske komunističke partije koja je još godinu prije hvalila Jugoslaviju kao bliskog sovjetskog saveznika, a 1948. je napadala kao „oruđe kapitalizma“. Dapače, imao je simpatije kada su Neal Acherson i Geoffrey Lloyd 1953. otišli u Jugoslaviju da bi sudjelovali u gradnji bosanske pruge (str. 303).¹⁷ Bio je to tada pogled u jedan mladi i vitalni socijalizam koji je zasigurno morao imponirati, kako u odnosu na već okoštali sovjetski sustav tako i na nedosanjani zapadnoeuropski model socijalizma.

Nakon Hruščovljevog referata na 20. Kongresu KP Sovjetskog Saveza u veljači 1956, u Grupi povjesničara KP zdušno se zalagao za destalinizaciju, čak ističući da se u pisanju povijesti britanske partije valja ugledati na sovjetsku partijsku historiografiju koja je detektirala greške i propuste iz prošlosti. Ipak, sovjetsku intervenciju u Mađarskoj 1956. okarakterizirat će kao „tragičnu nužnost“, premda je zagovarao da se sovjetske trupe povuku što prije. Za razliku od većine njegovih intelektualnih drugova, premda deziluzioniran, tada ostaje u Partiji, iako će u jednom razgovoru u partijskom središtu (izvor opet MI5) biti okarakteriziran kao „opasan tip“. Kasnije će mu biti sve teže odgovarati na pitanje zašto 1956. nije napustio Partiju jer je bio sve manje siguran koliko sadašnjost projicira u prošlost.¹⁸ Odgovor se uglavnom svodio na to da je prekinuti s Partijom bilo teže nekome tko je ideološki formiran 30-ih godina u kontinentalnoj Europi, odnosno tko je proživio Berlin 1932-33. Ako mu je za vjerovati da je u periodu 1956-57. shvatio da Partija dugoročno nema političke budućnosti, tada je svakako završio svoj put od militantnog člana do simpatizera i suputnika, „od efektivnog člana Britanske komunističke partije do nečega sličnog duhovnom članu Talijanske komunističke partije, koja se više uklapala u moje ideje komunizma“.¹⁹ No ipak i s takvom promjenom svijesti za tradiciju zapadnog marksizma Oktobarska revolucija je bila i ostala jedina referentna točka. Diskontinuitet, dakle, nikada nije mogao biti potpun.

15 Eric Hobsbawm, *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*, Manchester 1971, 60-61.

16 Neala Achersona je naša stručna i šira javnost imala prilike bolje upoznati preko njegove iznimno popularne knjige *Crno more* (Zagreb 2016), koju je 2018. i promovirao u Zagrebu, Rijeci i Malom Lošinjju.

17 Vjerojatno se misli na dionicu pruge Doboj–Tuzla koja je puštena u promet 27. kolovoza 1953.

18 Hobsbawm, *Interesting Times*, 217.

19 Isto, 202, 211, 216.

Kasnije će se približiti eurokomunizmu. Tako će povjesničaru Donaldu Sasoonu, koji je 70-ih pisao doktorat i bio očaran eurokomunizmom, savjetovati da se nipošto ne učlanjuje u Partiju: „To je potpuni gubitak vremena. Svo vrijeme ćeš potrošiti na borbu protiv staljinizma. Njih je petero i petero je eurokomunista“ (str. 425-6). Hobsbawmov pak put do Italije i eurokomunizma odvijao se preko djela Antonija Gramscija. Bit će to rijetka povijesna ličnost (u Hobsbawmovim globalnim, makrohistorijskim i strukturnim obzorjima) koja će ga osobno fascinirati.²⁰ Ne samo zbog impresivnog djela koje je nastajalo u nemogućim uvjetima nego zasigurno i zbog tragične životne sudbine. Kroz njega će tražiti objašnjenje zašto se Oktobarska revolucija nije mogla ponoviti na Zapadu. Gramšijanski argumenti bit će pretežno politički, u opreci s Hobsbawmu po definiciji bliskim socioekonomskim objašnjenjima povijesne stvarnosti.²¹ Za Gramscija politika nije samo posljedica ekonomije. On je bio svjestan da se na Zapadu neće dogoditi revolucija, te se zalagao za svojevršno „razvučeno pozicijsko ratovanje“ do daljnjega, ali uz oprez da se na taj način može dogoditi tzv. „pasivna revolucija“, što bi značilo uljuljivanje revolucionarnog pokreta u postojeće stanje. Hobsbawmu je bio blizak koncept hegemonije kao nadomjestak za revoluciju, ali i Gramscijeva koncepcija masovne partije (u Marxovom smislu partije kao organizirane klase) ili organska veza između partije i klase. To je ono u čemu je, naposljetku, i *Treća internacionala* (posebno sektašenjem u tzv. „trećem periodu“) podbacila. Nije uspjela, unatoč nekim iznimkama, uspostaviti tu vezu sa stvarnom, već više sa nekom zamišljenom, apstraktnom klasom.²² Gramsci je dakle važan za komunističke pokrete u sredinama gdje je Oktobarska revolucija, kako kaže Hobsbawm, „mogla biti uzor, ali ne i model“.²³

Može se reći da se Hobsbawm u svom radu ozbiljno primakao baš takvom gramšijanskom idealu, jer je svojim djelom zadugo uspostavio svojevršnu hegemoniju nad generalizacijama i tumačenjima moderne povijesti u zapadnoj historiografiji. To je nešto što će mu priznavati i ideološki neistomišljenici. Niall Ferguson će reći da je s Hobsbawmom dijelio osnovno uvjerenje da su upravo ekonomske promjene one koje su presudno oblikovale modernu eru: „Činjenica da je on stao uz radnike i seljake, a ja uz buržoaziju, nije bila prepreka našem prijateljstvu.“²⁴ Dobar dio onoga što se i danas u europskoj i svjetskoj historiografiji, bar onoj koja teži makro pristupu, pojavljuje kao novo i interpretativno svježije, uz pažljivija iščitavanja zapravo se može naći već kod Hobsbawma. Kasniji autori, čak i onda kada su s njim u implicitnoj ili eksplicitnoj polemici, ipak su dopisivali i raspjevali neke od partitura čiji je tonalitet on odredio (Blom, Kershaw, Mazower, Eley²⁵ itd.).

Preko Italije i talijanske štampe počeo je komentirati i aktualna politička zbivanja u Britaniji, što je inače rijetko činio. Krajem 70-ih i kroz 80-e, u vrijeme vladavine Margaret Thatcher, javno će se angažirati i u raspravama o novom smjeru Laburističke stranke, ponajviše na stranici *Marxism Today*. Ondje je počeo zagovarati političku platformu na tragu novoljevičarske

20 O tome svjedoči i naslov prigodnog izdanja *Caro Nino: Eric J. Hobsbawm interroga Antonio Gramsci*, Cagliari, 2015.

21 Eric Hobsbawm, *How to Change the World: Tales of Marx and Marxism*, London 2011, 320.

22 Isto, 326-329.

23 Isto, 336.

24 Niall Ferguson, „Eric Hobsbawm – a historian’s historian“, London, *The Guardian*, 1.X.2012, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2012/oct/01/eric-hobsbawm-historian>, 5.VI.2019.

25 Rijetki će, doduše, kao Geoff Eley skromno zaključiti da mu se sve što je napisao čini „samo kao jedna duža fusnota ispod njegova [Hobsbawmova op. M.B.] rada“, cit. *Forging Democracy: The History of the Left in Europe, 1850-2000* [Predgovor], Oxford i New York 2002, xiv.

agende po kojoj radnička klasa više nije dovoljna, već je potrebno praviti savezništva s drugim grupacijama u društvu. Eho Popularnog fronta bio je više nego očit, s dodatkom da ono što su do jučer bili radnici i radnička klasa danas su intelektualci, obrazovane klase, dakle bez njih je nemoguće ostvariti politički utjecaj. Odbijanje i prezir intelektualaca bila je i ostala, smatrao je, trajna manjkavost britanske komunističke partije.

S druge strane, nije smanjivao produktivnost na historiografskom polju. Iako je u svom radu načelno izbjegavao klasičnu političku narativnu povijest, preko svoje tetralogije (*Doba revolucije 1789-1848, Doba kapitala 1848-1875, Doba imperija 1875-1914* i kasnije *Doba ekstrema 1914-1991*), težeći modernu povijest učiniti koherentnom, zapravo je upao u najbolji dio tradicije engleske narativne historiografije. No istovremeno je tu tradiciju i nadogrudio, težio je totalnoj historiji, uvijek je pokazivao što znači pisati s tezom (npr. „dvojna revolucija“ u *Doba revolucije*) umjesto samo generalne preglednosti. Upućivani su mu i razni prigovori, npr. da je u *Doba imperija*, kao i u drugim radovima, zanemario popularnu (modernističku) kulturu, životni standard radničke klase, da je odlutao u pretjerane generalizacije itd. No Hobsbawm je i po tim pitanjima oduvijek bio *enfant terrible*. Dok je još prije rata, kao student, uređivao studentski *Socialist Club Bulletin*, vrlo rano se požalio na njegovu nezanimljivost, budući da donosi samo obavijesti, a ništa o literarnim pitanjima, umjetnosti, seksu, nema humora itd. (str. 138) Zbog svoje svojeglavosti bio je jedan od onih intelektualaca komunista što su se, prije ili kasnije, suočavali s uvijek istim prigovorom ili optužbom – da od Partije prave debatni klub (str. 139).

Međutim, u ozbiljnim historiografskim prijeporima i strujanjima, pogotovo iza 1968. bio je prilično podozriv prema ulozi žena, seksa²⁶ i popularne kulture u socioekonomskim makrohistorijskim promjenama. Otpor prema ženama u povijesti dijelom je proistjecao iz činjenice da one nisu bile radnice. To će biti jedan od razloga za kvalifikaciju da Hobsbawm piše „viktorijansku povijest za dječake“. Dok je volio jazz, rock ‘n’ roll mu je bio potpuno neinteresantan, pa i nerazumljiv. Beatlese je smatrao „prolaznom atrakcijom“, a Boba Dylana „mediokritetom“. Ti estetski sudovi više su, primjećuje Evans, podsjećali na staljinistički odnos prema umjetnosti, nego neki njegovi raniji stavovi (str. 383). U tom smislu bio je tradicionalist, što je imalo odraza i na njegov rad. Kasnije će jednom prilikom izjaviti da se povjesničari slobodno mogu baviti „poviješću plakanja ili poviješću masturbiranja“, što su sigurno zanimljive teme, ali plodonosne više s pozicije kompariranja i kontrastiranja nego u objašnjenju i razumijevanju pretvorbe jednog stanja u drugo, koje je u osnovi svakog historiografskog interesa.²⁷ Perry Anderson u osvrtu na sva tri dijela trilogije *Doba* primjećuje procjep između klasične marksističke teorije te empirijskih i deskriptivnih elemenata. Evans to upravo podcrtava kao trajno obilježje, razapetost između komunističke, tj. u širem smislu marksističke posvećenosti i poštovanja činjenica, izvora i historiografskih dosega svojih kolega. Zaključuje da, premda ponekad ovo prvo uzima danak, ipak u čitavom njegovom radu prevladava ovo drugo (str. 543).

Ako je znao i zanemarivati pojedine pojave i fenomene, poput npr. uloge nacionalizma u događajima 1848, kasnije im se zato trajno vraćao, kao da samokritički nastoji produbiti vlastito razumijevanje. Pritom su ga intrigirali i nacionalizmi „velikih“ kao i nacionalizmi „malih“, među

26 To će i izravno reći: „Nema intrinzične veze između seksualne permisivnosti i socijalne organizacije, dapače, dužan sam primijetiti, s malo žaljenja, da postoji uporna veza između revolucije i puritanizma. (...) Robespierri uvijek pobjeđuju Dantone.“ Eric Hobsbawm, *Revolutionaries: Contemporary Essays*, London 1994, 218.

27 Danny Millum, „Interview with Professor Eric Hobsbawm“, 17.VII.2008, na: https://www.history.ac.uk/makinghistory/resources/interviews/Hobsbawm_Eric.html, 7.VI.2019.

kojima nije pravio neku načelnu razliku. Tim temama će se posebno vraćati početkom 90-ih kada će raspad komunističkog bloka na najdirektniji način reaktualizirati „nacionalna pitanja“ (*Nations and Nationalism Since 1780*, 1990). Kada je svojim predavanjem otvarao akademsku godinu 1993/1994. na Centralnoeuropskom sveučilištu u Budimpešti, pred studentima uglavnom iz bivših komunističkih zemalja, a u blizini tada još uvijek odvijajućih tegobnih balkanskih događaja, čija je žrtva bila, kao i uvijek, kritička historiografija, Hobsbawm je između ostalog rekao: „Pošteno govoreći, ekstreme emigrantskog makedonskog nacionalizma valjalo bi odbaciti iz istog razloga kao što bi to trebalo uraditi sa svim publikacijama u Hrvatskoj koje nekako pokušavaju da Zvonimira Velikog pretvore u pretka predsjednika Tuđmana. Međutim, teško je odupirati se izumiteljima nacionalne udžbeničke istorije, *mada na Zagrebačkom univerzitetu postoje istoričari, koje s ponosom smatram prijateljima i koji imaju hrabrosti da to rade* [istaknuo M.B.].“²⁸

Ostat će to do danas možda i jedino konkretno (ujedno i afirmativno) spominjanje povjesnog odsjeka zagrebačkog sveučilišta od strane jednog povjesničara takvog domašaja čije su knjige u svijetu prodane u milijunima primjeraka. Zasluge za to zasigurno ima Rene Lovrenčić. Povjesničar koji se u nas prvi oduševio za Hobsbawma i njegovo djelo, dijeleći slično gledanje na povijest. O tome je detaljnije pisao u dvama predgovorima kojima je popratio domaća izdanja *Doba revolucije: Evropa 1789-1848* (Zagreb 1987) i *Doba kapitala: 1848-1875* (Zagreb 1989). Lovrenčić je Hobsbawma i osobno poznao, pa čak i intervjuirao (Rene Lovrenčić i Eric J. Hobsbawm, „O mogućnostima marksističke historiografije“, *Kulturni radnik*, br. 6, 1982).²⁹ Uz Lovrenčića, Hobsbawm je svakako bio važan autor i za Mirjanu Gross koja je također tražila vanjske uzore uslijed napora za preobrazbama domaće historiografije.³⁰

Na istom budimpeštanskom predavanju Hobsbawm je pažnju privukao osvrnuvši se na neizbježnu temu, o kojoj će uskoro (morati) šire progovoriti: „Ne moram da vam pričam o ekonomskim nedostacima i greškama tog sistema koje su na kraju dovele do sloma, a još manje o neizdrživim, sve neizdržljivijim političkim sistemima nametnutim Srednjoj i Istočnoj Europi. I još manje moram da vas podsećam na neverovatne patnje koje je naneo narodima bivšeg SSSR-a, naročito tokom gvozdenog doba Josifa Staljina. Pa ipak, moram da kažem, iako mnogi od vas neće pozdraviti to što tako govorim, da je do izvesne tačke on funkcionisao bolje od bilo čega još od raspada monarhija 1918. Za obične građane zaostalijih zemalja u regionu – recimo za Slovačku i najveći deo Balkanskog poluostrva – to je verovatno bio najbolji period u njihovoj istoriji.“³¹ Takav njegov antitetički ples između umjerene afirmacije i negacije komunističkog nasljeđa obilježiti će zadnja desetljeća njegove javne djelatnosti, što će mu priskrbiti mnoge napade i kritike s lijeva i zdesna, ali s obzirom da se, upravo zbog toga, slikovito rečeno u njegovoj torbi moglo naći za svakoga ponešto, postajati će sve prihvatljiviji i tzv. establišmentskim krugovima. Time će razočarati one, posebno nakon zadnje ekonomske krize 2008, koji su od starog, 90-godišnjeg

28 Erik Hobsbawm, *O istoriji*, Beograd 2003, 18.

29 Usp. Mira Kolar-Dimitrijević, „Moja sjećanja na dr. Renea Lovrenčića“, u: *Spomenica Renea Lovrenčića* (ur. Damir Agičić, Drago Roksandić, Tvrtko Jakovina), Zagreb 2016, 31, Drago Roksandić, „Ulomci iz sjećanja na profesora Renea Lovrenčića“, isto, 55, Branimir Janković, „Rene Lovrenčić kao socijalistički angažiran povjesničar opće povijesti“, isto, 403.

30 U ostavštini Mirjane Gross u Arhivu Filozofskog fakulteta u Zagrebu postoji i trag korespondencije Gross-Hobsbawm. Gross je i pisala o Hobsbawmu, usp. „Povjesničar i komunist u opasnom dvadesetom stoljeću“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3 (2004), 1039-1059.

31 Hobsbawm, *O istoriji*, 15.

marksističkog lava gotovo očekivali formulu za novu, predstojeću revoluciju. No, ako je Hobsbawm već generaciju 1968. smatrao nedovoljno ozbiljnom, teško da je pozitivnije ocjenjivao ovu koja je nastupala sada, četrdeset godina kasnije.

Kada je te 1994. u novoj knjizi *Doba ekstrema* predstavio svoju priču o „kratkom dvadesetom stoljeću“ (koncept što ga je preuzeo od svog kolege, mađarskog povjesničara Ivana Berenda), reakcije neće izostati. Primjerice *New Left Review* donijet će osvrt od preko četrdeset stranica. Jedan švedski sociolog prigovorit će mu da je podcijenio demokratski potencijal nacionalizma (npr. u međuratnoj Španjolskoj ili u ratnoj Norveškoj itd.), u starom setu prigovora ostao je – europocentrizam, dok su mu neki drugi zamjerali (pre)mračni pogled na budućnost: „I on i dvadeseto stoljeće stare, i to mu se ne sviđa“ (str. 572). Uostalom, i njegova zadnja rečenica uvodnog poglavlja glasila je: „Ovaj stari vek nije se dobro završio.“³² Perry Anderson će prepoznati očite diskontinuitete. Tako je, za razliku od prethodne tri knjige, iz *Doba ekstrema* iščezla „buržoazija“, koje uopće nema u indeksu, za razliku od „šaha“, „droge“ i „nogometa“ (str. 572). Pohvale će tada doći možda i s neočekivanih strana. Niall Ferguson je žalio što desnica nije bila u stanju proizvesti nešto takvo: „Gdje je naša povijest 20. stoljeća? Gdje je naš Hobsbawm?“ Na takve komplimente Hobsbawm je uzvraćao: „Ferguson je desničar, ali nije glup, nažalost“ (str. 575).

No glavne Hobsbawmове teze (što se od njega ponajprije i očekivalo), kojima je nastojao dati smisao dvadesetom stoljeću, bile su kako je „[j]edino (..) privremeni i bizarni savez liberalnog kapitalizma i komunizma (..) spasao demokratiju, jer je pobjeda na Hitlerovom Nemačkom u suštini dobijena, i jedino je mogla da bude dobijena, Crvenom armijom.“³³ Za njega će upravo taj savez biti ključna kopčica povijesti 20. stoljeća. Bio je, dakle sklon razmišljati kako komunizam nije spasio sebe, ali jest, na neki način, stoljeće. On doduše i ne upotrebljava termin „komunizam“ već govori o „neliberalnom režimu“, ili naprosto o „režimu uvedenom Oktobarskom revolucijom“, a najvećom tekovinom tog režima smatra pobjedu nad Hitlerom: „Jedna od ironija ovog čudnog veka je u tome da je najtrajniji rezultat Oktobarske revolucije, čiji je cilj bio globalno svrgavanje kapitalizma, bio taj da je spasla svog protivnika – i u ratu i u miru – a to znači, tako što mu je pružila podsticaj u vidu straha, da se reformiše posle Drugog svetskog rata, i tako što ga je uspostavljajem popularnosti ekonomskog pitanja, opremila nekim od postupaka za njegovu reformu.“³⁴ Ruska revolucija je spasitelj liberalnog kapitalizma jer mu je pomogla da pobijedi Hitlera i potakla ga (opet onim „korisnim strahom“) da se sam reformira.³⁵ Na stranu što nije uzeo u obzir i mogućnost drukčijeg objašnjenja, tj. da je kriza kapitalizma potakla širenje socijalizma, ali da je i odbojnost nacifašizma učinila komunizam privlačnijim, tj. manjim zlom 30-ih godina, dakle u takvoj ironičnoj maniri koliko je komunizam spasio kapitalizam, toliko je i nacifašizam spasio komunizam. Povijest je u tom smislu neprestana igra svjetla i sjene. Naposljetku, kolaps sovjetskog socijalizma „od Istre do Vladivostoka“ vezao je s „posljedicama koje se još ne mogu potpuno izračunati, ali koje su uglavnom negativne“, jer su označile kraj svjetskoj ravnoteži i stabilnosti koja je trajala četiri desetljeća, rezultirale neizvjesnošću, građanskim ratovima i kaosom. U sklopu toga povijesnom ironijom smatrao je i bujanje „prevazidenih i nerealnih“ mini suverenih nacionalnih država.³⁶ Od početne nade u svjetsku revoluciju pa do Hruščova govorilo se samo o ekonomskoj superiornosti socijalizma nad kapitalizmom, a od Brežnjeva čak ni o tome.

32 Erik Hobsbawm, *Doba ekstrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka*, Beograd 2002, 20.

33 Isto, 13.

34 Isto, 13-14.

35 Isto, 68.

36 Isto 15-16.

Hobsbawm zaključuje: „Sasvim je moguće da ta konačna erozija vjerovanja u univerzalnu misiju ovog sistema objašnjava zašto se na kraju taj sistem raspao bez otpora.“³⁷ Dakle, ovdje će dozvoliti i ovaj „moralni“ argument, a ne samo ekonomsko-materijalni.

Opća ocjena bila je da se radi o Hobsbawmovo najpopularnijoj, a ujedno najmanje marksističkoj knjizi. Vrlo brzo je prevedena na mnoge strane jezike. Od Hobsbawmu bliskih zemalja problem se pojavio samo u Francuskoj, gdje, opet iz ideoloških razloga i zadjevica svojstvenih francuskoj intelektualnoj sceni, knjiga godinama nije mogla biti prevedena, da bi naposljetku bila izdana u Belgiji. Jedan od „novih“ prigovora bio je da zanemaruje holokaust, s argumentom da je u cijeloj knjizi Auschwitz spomenuo samo jednom. No u njegovoj globalnoj viziji Židovi su bili samo dio žrtava u ratu koji je odnio više od 20 milijuna života (str. 584). Iz onoga što je pisao možemo zaključiti da na holokaust zasigurno nije gledao kao na produkt, štoviše logičnu posljedicu, modernosti (koliko god bio svjestan njenih protuslovlja) kao što to nalazimo primjere kod Zygmunta Baumana (*Modernost i holokaust*, 1989) i nekih drugih.

Time je Hobsbawm nastavio otvarati nove kontroverze oko svog djela. Iako je tijekom 90-ih godina, i nakon službenog umirovljenja, i dalje predavao, sada ponajviše u SAD-u (New School), do kraja desetljeća umorio se i od tamošnje akademske atmosfere, posebno naglašene političke hiperkorektnosti i ortodoksnog feminizma. Opet je naišao na nasljeđe 1968. koje je tradicionalnu ljevicu zamijenilo novim društvenim pokretima (feminizam, zeleni, dugina koalicija itd.) koji su bili „suprotni marksizmu“ jer su nudili „radikalizaciju, bezumnu, libertarijansku, često temeljito individualističku (tj. antisocijalnu)“. Za njega dakle, radikalizam 1968. nije predstavljao temelj za progresivnu politiku (str. 598). Zbirkom eseja *On History* (1997) još jednom je demonstrirao svoj nedogmatski marksizam, zbog čega je Jürgen Kocka zaključio kako je Hobsbawm previše fasciniran kulturnom poviješću da bi podlegao krutom ekonomskom determinizmu. No, u *On the Edge of the New Century* (1999), razgovorima koje je vodio s Antonijom Politom, marksizam u svojoj metodologiji proglasit će naprosto stavom da je povijest proces promjenjivih struktura i da ništa ne može biti zauvijek zadano. Noel Malcom će prigovoriti besadržajnost takvog stava, pitajući se gdje je nestala konkretizacija, tj. „klasna borba“ i ekonomski determinizam. Po njemu, ovo izdanje je poručilo da su na kraju povijesni aktanti promjena ipak prvenstveno ideološki, a ne materijalni (str. 610). No Hobsbawm ne propušta priliku da ipak poentira i protiv kapitalizma. Odbacuje termin „postindustrijsko društvo“ jer dobra koja su proizvedena nekad proizvode se i danas, samo u većim količinama, a s manjim radnim udjelom čovjeka. Uopće potreba za čovjekom se smanjuje: „To je zato što, uvjetno govoreći, oni više koštaju nego što proizvode. Ljudska bića nisu stvorena za kapitalizam.“³⁸

U svojoj autobiografiji *Zanimljiva vremena* (2002) priznat će da je njegova komunistička vjera bila „plemenska stvar“, dakle stvar vjernosti i odanosti više nego bilo što drugo. No dok je govorio da gubitnici pišu najbolju povijest i da „nema ničega što može da izoštri istoričarev duh kao što to može poraz“,³⁹ Tony Judt je smatrao da „Hobsbawm odbija suočiti se sa zlom i nazvati ga pravim imenom“ (str. 618). I Gerd Koenen je to smatrao ne izoštrjenjem, već, upravo suprotno, zamućenjem na njegovoj optici.⁴⁰ No mimo komunističke vjere, za Hobsbawma je marksizam ostao historiografski poticajan i plodotvoran, naročito u gledanju na povijest kao na nastavak biološke evolucije *homo sapiensa* drugim sredstvima. Njegova *Past and Present* kon-

37 Isto, 60.

38 Eric Hobsbawm, *On the Edge of the New Century*, New York 1999, 87.

39 Hobsbaum, *O istoriji*, 256.

40 Gerd Koenen, *Was war der Kommunismus*, Göttingen 2010, 6.

cepcija svojevrsnog historiografskog Popularnog fronta i koalicije progresa koja je morala biti ideološki neisključiva imala je osnovnu potku borbe protiv antiuniverzalizma u historiografiji, tj. protiv povijesti kao svojevrzne mikrokozmoigrafije. Tome je ostao vjeran do kraja, a poruka je to iza koje bi se i danas svrstale legije humanističkih antipostmodernista.

Na kraju, svoj najveći doprinos vidio je u dometu koji su njegove knjige imale na nestručnu javnost. Sebe je volio opisivati kao „gerilskog povjesničara“ koji je izazivao zanimanje svježinom i originalnošću svojih ideja i pristupa.⁴¹ Pritom se, priznat će, ponajviše oslanjao na intuiciju, tj. plasiranje pravih tema u pravo vrijeme (socijalno pobunjeničtvo, izmišljanje tradicije, nacionalizmi itd.) (str. 659). Naravno, nisu samo to razlozi zašto je Hobsbawm bio i ostao tako intrigantan. Osim što je bio dijete 20. stoljeća, koje je guralo ka opasnostima i ekstremima prepuštajući pojedincu da se opire u granicama mogućnosti, kod njega se javio jedinstveni spoj proučenog i doživljenog, dojmljiv splet velikih strasti, snažnih uvjerenja i hladnoga *ratia*, intenzivnog unutarnjeg i vanjskog doživljajnog svijeta, talenta, marljivosti i dinamičnog životnoga puta. No, suština je zapravo u uvijek privlačnoj kombinaciji autsajderstva i insajderstva, za što je potrebna svojevrсна predodređenost uma i karaktera, uz neizostavne prostorno-vremenske (upravo povijesne) okolnosti, ali i doza jednostavne slučajnosti (sretne ili nesretne).

Ova biografija potvrđuje da je i nakon smrti ostao možda najpoznatiji svjetski povjesničar. Gotovo u svakom trenutku negdje u svijetu tiskaju se novi primjerci njegovih starih djela, a od razasutog, pa i neobjavljenog, materijala još uvijek nastaju i neka nova (*Viva la revolucion: Hobsbawm on Latin America*, 2016). Stoga, premda su povjesničari, kada je u pitanju dugoročni opstanak relevantnosti njihovih djela, svakako u lošijoj poziciji od svojih kolega književnika, zasada se ne čini da će, unatoč svim osporavanjima, Hobsbawmovo djelo u cjelini uskoro postati na bilo koji način *demode* ili deplasirano. Erica Hobsbawma, koji je svoju priču znao ispričati, boginja Klio naposljetku će možda zaista „kazniti“ na originalan način pa ga, nasuprot svim njegovim uvjerenjima kako na svijetu „samo mijena stalna jest“ (P. Preradović), učiniti ne samo modernim već i trajnim i istinskim klasikom.

Marino Badurina

41 „(..) najradije bih se opisao kao neku vrst gerilskog povjesničara, koji toliko ne maršira prema cilju uz artiljerijsku paljbu arhivske građe, koliko iz grmlja postrance s kalašnjikovim punim ideja.“ Eric J. Hobsbawm, „Historiografija: poticaj za ljude, a ne samo fusnote“ [Predavanje Erica J. Hobsbawma održano 22. siječnja 2008. godine u Gradskoj vijećnici grada Beča], *Historijski zbornik*, 1 (2012), 292-295.